

PEDAGOOGIKA
ARHIIVMUSEUM
FOND K 43821

M A T K   L Ä B I   S A J A N D I T E

Pildikesi eesti ajaloost
täienduskoolidele

Leho Larmiste
Näpikiri

P ä r i t o l u   j a   k e e l

Soome-ugri keelte hargnemine

Keel on, mis üht rahvast rahvaks teeb; ta variab lõpmata väge ja pühadust oma sees. Keel ja mõistus käivad käsikäes, sest keel on avalikuks saanud mõistus. See pärast võime ka sest, kuidas ühe rahva keel haritud on, võige paremini rahva enese vaimuärge ära tunda

Carl Robert Jakobson: Kolm isamaa kõnet

2
On teada, et juba ammu-ammu, enne meie aja-
arvamise algust, eestlased elasid Läänemere, Soome la-
he ja Peipsi järve vahelisel maa-alal. See tähendab,
et Eesti on Meie Maa ja et meie oleme ühed, kes on
Läänemere isandad. Seda, et meie esivanemad elasid
Eestis põliselt, juba aastatuhandeid, kinnitavad mit-
mesugused leiud: tööriistad, tarbeasjad, asupaikade
jäänused, ehted ja relvad.

Vanimaiks tunnistusi inimese olemasolust
Eestis on luust ja kivist kalastus- ja küttemisriis-
tad, mis leiti Vunda turbarabast. Need esemed on um-
bes 9000 - 8000 aastat vanad. Nende - ja teiste -
leidude põhjal võime väita, et siis elati jahilväimi-
sest ja kalastusest. Hilisemat elu arengut, jõukuse
kasvu ja kultuuri tõusu soodustas meri, mis üsna va-
rakult võimaldas kokkupuute teiste rahvastega ja nii
ka ainelist ja vaimset väärtuste vahetuse.

Muinaaadlased arvavad, et juba siis, um-
bes 8000 aastat tagasi, elasid Läänemere-Peipsi ruu-
mis meie iide-esivanemad, nn. soome-ugrilased, kelle-
dest põlvnevad ka eestlased, liivlased, vadalased,
soomlased, varialased, marid, mordvalased, votšadid,
sürianid, ungarlased, ostšadid, vogulid ja teised meie
hõimud. See vana algrahvas kasutas siis soome-ugri
algveelt, millest ajaajooksul, koos hõimude asumisega
muutale, eraldus mitu keelerühma. Üheks sarnaseks rüh-
maks on läänemere-soome keeled (eesti, liivi, vadi, ja
setu, soome, variala-annuse ja vepsa keel). Sellega
siis ka eesti keel kuulub soome-ugri keelte hulka -
ja eesti rahvas soome-ugrilaste perre.

Olukord, et meie esivanemad elasid kas põ-
liselt, või vähemalt juba mitutuhat aastat enne Kris-
tuse sündi, Eesti praegusel territooriumil, õigustab
et nimetame seda maad oma kodumaaks. Ka tähendab
see seda, et ajaloolise õiguse põhjal Eesti kuulub
meile, on Meie Maa, ja et meie oleme selle maa tõe-
lised peremehed.

SEADUS
KIRJUTUS

II

M u i n a s - E e s t i

Õhukondlik dubonaldus
 Elatusviisid perekondid
 Kaitskondaldus ja sõjavägi
 Riik.
 Maa

Lõhavere linnamägi, arvatav
 muistne Lebola - Lembitu
 linnus

Nii nagu meie uhke muinasmineviku riis-
 med eeposeks ühtesulatatuna olid äratavaks
 hääleks oriaunest virguvaile maarahva poega-
 dele ja tütardele, nii olgu nad ühendavaks ja
 julgustavaks sidemeks ka tänapäeva maapagu-
 lastele. Meie, kes me nii palju oleme kaotanud
 mõistame seda sügavamalt nende surematute
 värsside mõju ning mõtet:

muistsed vallid mälestused
 kostku meile kustumata.

A. Furlents: Saateks "Kalevipoja" muundale
 trüvile

da õpiti lihvima kivikirveid, harima põldu ja püüa ma loomi: lammast, veist ja kitse. Umbes 3500 aastat tagasi hakati kasutama ka juba metalli: alguses pronksi, hiljem rauda. Põldudel kasvatati otra ja nisu, mis hõõruti kivide vahel jahuks või tambiti puust uhmris kruupideks. Kehavatted valmistati alguses nahast, siis linasest riidest, hiljem ka villasest riidest. Loomakasvatuses lambale, veisele ja kitsale lisandus üsna varsti ka siga, hobune ja koer, põldudel odrale ja nisule veel kaer, rukis, uba, hernes, lina ja kanep. Nooneist oli kasutusel telgikuiuline püstkoda, hiljem palvelamu, mille ühes nurgas asetses lahtine tulease. Kui raud kasutusele võeti, hakati ehitama ka laevu. Samuti hakati siis elama kindlas paigas: põlluharivate külas.

Külad asetsesid pikuti mööda jõekaldaid, mäeseländikku või põllumaade veerul. Palkmajad, mis koosnes toast ja köist (= eesruumist) tekkis üsna varsti lahtise kolde asemele kinnise kerisega ahi, kus võidi ka leiba küpsetada. Abnad majadel puudusid. Põrand oli kas mullast, savist või kivist, katus õlgedest, kohati ka kisklaudadest (palgist lõhestatud ja pärast tahumise teel tasendatud lauad). Et majal puudus lagi, kaeti katus veel mätastega. Majas elati peamiselt talvel, suvel kasutati keetmiseks püstkoda ja magamiseks aida, mis oli vilja ja muu vara panipaigaks. Peale aida oli igal talul veel oma saun, rehi ja laudad.

Peamiseks tööalaks Muinas-Eesti talus oli põllundus ja karjandus, mille kõrval saadi tulu ka veel küttimisest, kalastusest, mesindusest ja käsitööst. Samuti muutus pikemaajaks elatust-andvaks ka kaubandus ja meresõit. Põllumaad olid vahesugused: põlispõllud, mis asetsesid küla lähedal, ja alemaad, mis olid kaugemal. Põlispõllud olid jagatud talude vahel, igale oma osa, alemaad aga olid küllale ühised. Alemaad tehti harilikult nõnda, et raiuti puud maha ja jäeti siis kõik paariks aastaks kuivama. Seejärel süüdati kuivanud puud põlema. Hiljem külvati samale alale vili ja võeti nii 3 - 4 saaki, siis jäeti maa puhkama 15 - 20 aastaks. Selle aja sees alemaa puhkas, kasvas täis noort metsa ja võsa, ja võeti siis uuesti tarvitusele.

Põlluharimiseks kasutati hark-atra(=seani-na) ja varuävet, mis valmistati kuusepalkudest, millele ühele küljele täeti pulkadeks oksad. Kasutamisel oli kaheväljasüsteemipõllumaast oli vaheldumisi igal aastal üks pool vilja all ja teine pool kesas. Kasvatati kõiki põldvilju ja juurviliadest naerist. Vilja koristamisel tarvitati vibateid ja sirpe, vii ja peksmisel kõverat puust varta ja vilja jahvatamiseks käsikivi. Kõik tarbeesemed, osalt ka relvad, valmistati kodus.

Kõige väiksemaks ühiskondlikuks ühikuks oli pere(=perekond), millesse kuulusid isa, ema ja lapsed. Peret, millesse kuulusid tuba lapsed oma pere-dega, nimetati suurpereks. Pere peaks oli isa, või kui see oli surnud, siis vanem vend, kelle korraldusi töis ja muis ettevõtteis täideti.

Pered(=talud) moodustasid külakonna, mis ühiselt kasutas alemaid, varja- ja heinamaid, metsi, jahipidamis- ja kalastamiskohti. Ka kaugemad kaubaretked tegi külakond ühiselt. Kõik ühiselu küsimused otsustati külakonna koosolekul. Neid juhatas külavanem.

Väiksem külade koondis heinamaade, kalastamispaikade jne. kasutamiseks oli saraskond, suurem aga kihelkond, mida sidusid tuba ka ühised sõjalised huvid. Kihelkond ehitas ühiselt linnuse(=kind-luse). Samuti kandsid kihelkonnad ühiselt ka sõja-koormat, käisid ise sõjaretkeil ja kaitsid end vaenlase vastu. Kihelkonna ühissetevõtete tarvis võeti makse ja määrati kohustusi, mis täotati külade ja talude vahel. Kogu kihelkonna tegevust juhtis kihelkonna vanem. Neid oli väiksemais kihelkonnis üks, suuremais kaks.

Suurimaks ühiskondlikuks ühikuks oli maakond, milleks ühines mitu kihelkonda, peamiselt sõjaliseks otstarbeks, kas enesekaitseks või sõjaretteks. Suuremaid maakondi oli 8: Saaremaa, Läänemaa, Harjumaa, Rävälä, Järvamaa, Virumaa, Sakala ja Ugandi. Väiksemad, kuid siiski omaette maakonnad, asusid peamiselt Vesk- ja Ida-Eesti alal. Need olid: Alempois, Nurmekund, Mõhu, Vaiga, Jõgentaga ja Soopoolitse. Maakondade piirid ei olnud täpselt määratud, vaid neid eraldasid üksteisest enamasti looduslikud piirid: asustamata alad, metsad, rabad, jõed ja järved. Maakonda juhtis maavanem.

Rahvas, mille arv muistse iseseisvuse lõpul oli 150 - 200 tuhat, jagunes vabadeks ja or-

6
iadeks. Vabade hulgas kõrgema vihi moodustasid vanemad. Oriadeks olid kas sõjavangid või nende järeltulijad. Neil puudus õigus osa võtta rahvaarvotlenuist. Oriad elasid taludes sulaseina ja teenitajana või asusid talu ääremail onnides. Muidu olid nad igati vabad ja võrdsed, nagu oli seda kõgu rahvas.

Eesti naabreiks olid ida pool Narva lõge ja Peipsi taga vadalased, kagus setud, Kesk-Eesti vastas letgallid (=lätlased) ning mere ääres liivlased ja kurelased. Eestit läbistas kaks suurt maanteed: üks kulges Tallinnast piki Soome lahe lõunarannikut üle Narva Laadoga-maile ja Novgorodi, teine üle Otepää, Irbosva ja Pihkva samuti Novgorodi. Rannaelanikud, eriti aga saarlased, olid kuulsad kaubitsejad ja mereretklejad. Neid eesti viikingeid võidi kohata mitte ainult oma rannavetes, vaid ka Läänemere kaugemais lõuna- ja läänepoolseis osades. Üheks nende teoks on Sigtuna hävitamine aastal 1187.

Maakaitstes ja sõjas tähtsat osa etendasid linnused (=maalinnad, linnmäed). Kesk- ja Ida-Eestis nad asusid magedel, muial loodi selleks inimtööjõuga suured ringvallid. Nii on teada, et - näiteks - Valjala maalinna vall on kõgu ulatuses inimeste väetöö ja sisaldab umbes 40 000 koormat kivie. Kesksemad linnused olid Tartu, Otepää, Viljandi, Värbola, Lebola. Lindanisa, Toolse ja teised. Praegu tuntakse Eestis kõgelt üle 100 muistse linnuse. Relvastus pidi igal sõduril olema oma. Kui vaenlane tungis maale, puhuti kas sarve või süüdati selleks määratud künkail tuled. Relvadeks olid vibu, oda, sõjakirves (=tapper), mõõk, sõjanui (=kärp) ja kiviheitemasin (=paterell). Malevat (=sõjaväge) juhtisid vanemad. Suuremate sõjaliste hädade ja ürituste puhul loodi sidemed naabermaakondadega, kuid ühine, kõgu maad hõlmav rahvuslik-riiklik korraldus puudus.

E s i e m a   r ô i v a k i r s t u l

Vanas Eestis mehed kandsid eest kinnist, kaelamulgu ja rinnalõikega umbkuube, mis valmistati ühest kangatükist, õmmeldi külgedelt vorku ja lõigati kaelamulku sisse. Jalas kanti pükse, viiske ja nahast jalakatteid, säärt kattes tarvitati sääremähiseid, mis paeltega kinnitati. Talvel kanti umbkuue peal kasukat. Alusriideks oli nii meestel kui ka naistel varrukatega särk.

Ehteina kandsid mehed käevõrusid ja sõlgi, mis olid ka riiete kinnitusabinõuks. Nahast vöödel olid metallpandlad ja nahal kaunistuseks pronksnaastud. Tuleraua, noa ja relvade kandmiseks olid vöö külles rõngad ketikestega.

Naiste peamiseks riideks oli samuti umbkuub, mis tehti ühest kangatükist nagu meeste omagi, ainult pikem. Varrukaid umbkuuel ei olnud. Umbkuue peal kanti kirjut vööd ja ilustistega põlle, õlal kanti suur-rätiku taolist sõba, mille ääri ehtisid pronksilustiesed ja otsi peale selle veel toredad paksud narmad. Jalatsid olid naistel samasugused kui meestelgi - töö juures puukoorest viisud, pidulikel juhtumel nahast kingad, säärt ümber mähiti sääremähised, sest sukki siis veel ei tuntud. Talvel oli üleriideks ka naistel kasukas.

Riiete juures kandsid naised ka ehteid. Kinnitusabinõudena tarvitati sõlgi, rinnalõelu, kaelas kanti keesid mitmesuguste ripatsitega. Ka sõrmused ja käevõrud olid kasutusel. Sageli kandis ka naine nuga, mis rippus vööl metallist tupes.

Tüdrukud väisid kuni abiellumiseni palja päi lahtiste juustega, kinnitades neid paeltega või pargadega. Naised kandsid peas mitmesuguste kaunistustega linivuid.

Riided hoiti tavaliselt aidas. Tavaliselt oli talul vähemalt kaks aita, kuid tihti ka enam. Üks nendest oli määratud eranditult vilja ja muude toidutagavarade, teine või teised riiete või muu vallasvara säilitamiseks. Panipaigana aidas olid rõivakirstud, igal naisel oli oma kirst. Ilusa laulu vanast eesti aidadest on loonud Bernard Kangro, kes oma "Ema rõivakirstul" nimelises luuletuses näitab, kuidas rõivaidas lõi lõkkele rõõm - ja kuidas me nüüdki veel, kui avame selle vana kirsti, küsime: "Kesuudaks neid kirju küll lugeda sini-punastest pulma-

ööelst?

III

Isamaa ilu hoieldes

- 1208 Eesti Muistse Vabadusvõitluse al-
gus: Otepää vallutamine.
- 1210 Võnnu piiramine ja eestlaste võit
sakslaste üle Ümera jõel.
- 1212 Vaherahu Toreidas; eestlaste maa
ristitakse kuni Pala jõeni.
- 1217 Madisepäeva lahing, Lembitu langeb.
- 1219 Taanlased maanduvad Lindanisa lin-
nuse juures Räväläs.
- 1220 Rootslased vallutavad Lihula.
- 1227 Saaremaa vallutamine ja Muistse
Vabadussõja lõpp.

Muinas-Eesti sõdur

Isamaa ilu hoieldes,
võõraste vastu võideldes
varisesid vaprad vallad,
kolletasid kihelkonnad
muistse põlve mulla alla.
Nende piina pigistused,
nende vaeva väsimused,
kostku meile kustumata!

Friedrich Reinhold Kreutzwald:
Kalevipoeg.

Eestlased muistsel iseseisvusaial suhtlesid oma naabritega nii läänes kui idas. See suhtlemine kandis peamiselt kaubanduslikku, kuid vahel ka sotsialist laadi. Eriti sageli oli eestlastel sotsialisti kokkupuuteid idas, sest venelaste sooviks oli juba siis vallutada Läänemere idarannik. Selleks korraldasid nad saandite toetusel Meie Maale hulga sõjaraie. Neist suurim oli vürst Jaroslavi retri aastal 1030. Ta vallutas siis Tartu linnuse, ehitas selle ümber ja nimetas selle oma eesnime järgi Jurieviks. Mõne aja pärast aga eestlased taasvabastasid linnuse ja ajasid venelased maalt välja. Kuid korduvalt on kroonikas kōnet ja vasturetreist ja vene vägede rasteist lüüasaamisist.

Olles vahelt poolt, nii läänest (kust ründasid meid sakslased ja skandinaavia viikingid) kui idast võetud otsekui tangide vahele, suutsid eestlased oma vabadust siiski kaitsta. Need võitlused nõudsid suuri ohvreid, kuid edendasid ja eestlaste ühisvõndlikku liitumist, varastasid neid sotsiaalselt ja tegid neist võige tugevama soome sugu rahva.

Läänest tulevaid kauba- ja vallutusretri toetas katoliiku kirik. Seda ristiusu levitamise huvides. Juba 12. sajandi keskpaiku saadeti koos läänkaupmeestega Eestisse esimene misionär-munk: prantslane Fulco. Et munkade rahulik töö ei anna tulemusi, kuulutab Rooma paavst Liivimaa vastu ristisõja. Selleks kogutakse Saksamaalt nn. ristisõdijaid, kelledele paavst lubab täieliku pattude andestuse ja pealeselle ja maisi kasusid: roimarid vabastatakse varistusest ning sõjasaak jagatakse meeste vahel. Lisaks asutatakse veel eriline munk-sõdurite ordu ehk rüütliordu. Et selle ordu väliseks märgiks oli punane rist, ja risti all punane mõõk, hakati seda ordu kutsuma Mõõgavendade orduks.

Nii paavsti õnnistusel ja sakslaste toetusel piiskop Albert alistab üsna ruttu Väina ja Koiva jõe ümbruse liivlased ning letgallid (=idalätlased) ja sunnib neile peale ristiusu. Pärast seda, aastal 1208, ta alustab ja võitlust eestlaste vastu. Meie ajaloos see võitlus, mis kestis peaaegu kaks aastakümnet, kannab Muistse Vabadusvõitluse nime. Sellest võitlusest jutustab meile vana ajaraamat - Läti Henriku (=preester idalätlaste juures, tõenäoliselt saklane) kroonika.

10
Et leida põhjust sõja alustamiseks, sakslased saatsid ühe preestri Ugandisse tasu nõudma kaupade eest, mis ugalased kord (enne Riia linna asutamist aastal 1201) olid riisunud saksa kaupmeestelt teel Väina äärest Pihkvasse. Kui ugalased veeldusid tasu maksmast, tungisid sakslased otsekohe Ugandisse, kus hakkasid rüüstama, põletama, röövima ja tapma. Ka vallutasid nad siis Otepää linnuse. Pärast linnuse põletamist nad taandusid Lätimaale - loomade, vangide ja suure saagiga.

Kõikjal, nii Ugandis kui Sakalas, eestlased astusid vaba ja iseteadva rahvana vastu sakslastele ning nende liivi ja läti abivägedele. Ka pärast Ugandi - ja Otepää - laastamist aastal 1208, kogunes Eesti Maleva uuesti ja tegi vasturetre vastaste, liivlaste ja lätlaste maale, kus asusid sakslaste tugipunktid. Üks tähtsamaid neist oli Võnnu linnus. Eestlastel aga selle vallutamine ei õnnestunud, sest linnusele lähenes sakslaste suur abivägi. Selle tõttu teeseldi taandumist - ja otsustati vastaseid üllatada Koiva haru tõe Ümera ääres ja sääl neid lüüa. See ettevõtte, mis kannab Ümera lahingu nime, ka õnnestus: sakslasi löödi sääl hävitavalt. Pärast võitu sakslased ja ugalased pöördusid säält tagasi koju, saatsid sündmusest teate kõigisse maakondadesse ning tõotasid ka edaspidi olla "kui üks süda ja üks hing!"

Pärast Ümera võitu sõda jätkus. Sakslastele lisandusid veel venelased, kes omakorda aastal 1210 tungisid Ugandisse, kus piirasid Otepää linnust, ja aastal 1212 Harjumaale, kus piirasid Varbola linnust. Kui need vene rünnakud tõrjuti, tungis kevadtalvel 1211 sakslaste vägi taas Sakalasse, kus hävitati Viljandi linnus.

Aastal 1212 tehti Toreidas Eesti lõunapoolsete maakondade ja sakslaste vahel vaherahu kolmeks aastaks. Kuid tuba enne vaherahu ametlikku lõppu, 1215. aasta algul, sakslased korraldavad röövretre Läänemaale ja vallutavad hiljem ka Lembitu linnuse Lebola. Lembitu ise viiakse vangina Riiga, kust ta vabaneb alles siis, kui annab sakslastele oma poja pantvangiks.

Pärast Lembitu vabanemist eestlased veenduvad, et nad sakslaste pealetungidest ei vabane enne, kui sakslased on Läti- ja Liivimaalt välja aetud. Selleks ühinevad ugalased, saklased, läänlased ja saarlased. Kavas oli Riia vallutamine, milleks saarlased oma suure sõjalaevastikuga pidid

11.
sulgema Väina suudme. See katse aga ebaõnnestus, sest enne saarlasi ilmusid Väina suudmesse Saksa- maalt tulevate ristisõdi-ate laevad. Lisaks tungi- sid sakslased ka uuesti Ugandisse ja Sakalasse, kus otsustav lahing toimus madisepäeval (=21. sep- tembril) 1217. Eesti Malevat, mis koondus Pala(= Navesti) jõe äärde ja kuhu jõuti koguda umbes 6000 meest, juhatas Lembitu. Suur lahing lõppes eestlas- tele õnnetult: Lembitu langes - ja enamik ta mees- test tapeti.

Madisepäeva lahing otsustas Eesti kesk- ja lääneosa saatuse. Kuid Põhja-Eesti ja Saaremaa iat- kasid endiselt visa vastupanu. Nende allutamiseks piiskop Albert pöördus Taani kuninga Valdemar II poole ja palus abi. Selle palve kohaselt aastal 1219 taanlased vallutavad Läänemaa linnuse, lõhuvad selle maha ja hakkavad asemele ehitama uut, millest pärast kasvab Tallinn. Aastal 1220 tungivad Eestis- se ka rootslased, keda saarlased löövad hävitavalt Lihula linnuses.

Pärast suurt vabastuskatset(a. 1222 - 1224), kui eestlastel õnnestus üksikute linnuste taasval- lutamine, sakslased koguvad uuesti suure sõjaväe ja tungivad nii Ugandisse kui Virumaale külasid rüüstama ja vastuhakkajaid karistama. Peale pike- ma-aialist vastupanu aastal 1224 langes ka Tartu linnus sakslaste kätte. Sellega oli siis ka kogu maa, peale Saaremaa, sakslaste ja taanlaste võimu al- Saaremaa vallutamine toimub aastal 1227. Sellega lõpeb ka muistne vabadusvõitlus, mis kestis ligi 20 aastat.

Oma õnnetule lõpule vaatamata Muistne Vaba- dussõda ättis eesti rahva tärelpõlvedele hindamat- väärtusega mälestuse, sest eestlased võitlesid me- hiselt ja sangarlikult. Vaenlase ülejõule ja pare- male relvastusele vaatamata nad panid vaalule kõik et kaitsta oma vaba rahva õigusi ja väärikust ning ääid truuks oma esivanemate usule ja veendumusile. Võitlusest nad loobusid alles siis, kui kogu nende aineline ja elav vastupanujõud murti ning rahva ühtiv osa hävitati. Ka vastased tunnustasid otse- koheselt ja ausalt seda eestlaste vaprust ja vaba- dusearmastust. Ka on muistne vabadusvõitlus näide ja tõendus sellest, kuidas vaimsuurus, sisemine kindlus ja vaprus säilitab igavesti oma ülendava ja virgutava mõju. See on see põhjuseks - ja alu- seks, et ka nüüd me tunneme ainult üht mõtet: "Saa vabaks, Eesti meri, saa vabaks, Eesti rand!"

M u i n a s - e e s t l a s t e u s u n d

Vanas Eestis usundil oli tähtis koht surnud esivanemate hingede teenimisel. Hing pärast kehast lahkumist elas edasi kalmes või Manalas. Nad olid sääl peaaegu nagu inimesed: tarvitasid toitu, riideid, tegid tööd, olid mõnikord head, teinekord jälle kurjad. Kuid neil olid ka üleloomulikud võimed: nad võisid inimestele teha halba, viisata ja väia kodu, kuid nad võisid ka õnnistada viljasaaki, anda varjaõnne ja kõike muud talule vajalikku.

Et hinged oleksid leplikud, viidi neile ohvreid. Ka pidi surnu maetama vastavate auvaldustega. Igal külakonnal oli ühine kalmistu. Kasutamisel olid maapealsed kivikalmed, kuhu maeti surnuid nii põletatult kui ka põletamata. Põrm asetati maapinnale kivide ja mulla alla ning vahele. Surnu maeti või põletati parima is riideis, hauda pandi kaasa ehteid, riietust ja riistu, mis tal Manalas arvati vaja olevat. Sööki ja jooki pandi kaasa savinõudes. Kalmistul tapeti loom, veri valati kalmule, osa liha jäeti sinna samasse, et hinged ka söömaast osa saaksid, osa liha said saatjad, kes korraldasid kalmistul mälestuspidu, peied, mida pärast kodu jätkati.

Kalvise pööripäeva ümber peeti hingede aega. Siis kaeti igas peres laud ~~hald~~ esivanemate hingedele. Pereisa avas ukse ja kutsus esivanemate hingi nimepidi sööma. See komme oli Setumaal kasutusel veel meie omariikluse päevil. Kui hingede aeg oli möödas, avas pereisa jälle ukse ja palus hingi tagasi minna Manalasse.

Peale esivanemate hingede austati haldiaid - loodusesemete kaitseväime. Nii oli maadel, metsal, maal, kividel ja allikail oma haldjad. Ka inimesel oli oma haldjas, kes temasse tuli varsti pärast sündimist ja lahkus surmaga. Lisaks oli igal külal oma püha hiis või puu, püha kivi ja allikas, mõnikord mitugi. Hiies teeniti loodusõnde - tuult, päikset, pikset. Samuti jumalaid. Eestlaste peajumalaks oli Taara.

Et jumalaid, esivanemate hingi, haldiaid ja loodusõnde lepitada, toodi neile ande - ohvreid. Ohverdamine toimus hiies, kus asus ka urikivi. Ohverdamist toimetasid nii üksikud pered kui ka kogu külakonnad ja maakonnad mitmesuguste ühisürituste puhul.

13
Jumalate ja teiste vaimude tahtmist arvati teada saavat veel liisuheitmise teel või tähele pannes, kummale küljele ohvriloom langeb. Langemine paremale küljele tähendas ettevõtte vordaminekut, langes ta aga vasakule, ei olnud ettevõttest head loota. On teada, et sedamoodi püüti ennustada sõjaretkede vordaminekut.

Hingede, haldjate ja jumalatega läbikäimises olid peamiselt targad ehk nõiad. Need mõistsid ~~haldjate~~ haldjate, hingede ja jumalate saladusi teada saada ja nende kavatsusi mõistada.

E E S T I   J U M A L A D

Taara	peajumal
Uku	vanaisa, taevataat, ilmajumal
Pikker	välgu- ehk piksejumal
Kõu	müristamisjumal
Ahti	mere- ja veejumal
Tõnn	karjajumal
Peko	viljajumal
Vanemuine	laulu- ja mängujumal
Vibuane	küttide ja jahijumal
Ilmarine	ilma-, tule- ja eriti sepise- jumal
Lämmeküne	rõõmu- ja pillerkaari-jumal
Tooni	surmajumal
Toonela ehk Manala	surnuteriik

ARHIIV
Eesti Rahvaloomuse
Muuseumi Kirjandus- ja
Kunstiteaduse osakond
Tartu

IV

O r d u a i a   ö ö s

- 1523   Usupuhastus Eesti linnades
1535   Wanradt-Woelli katekismus

Lehekülg Wanradt-
Woelli katekismus-
est

Bibliograafiliselt on see aga suurimaid ja imepärasemaid rariteete kogu maailmas: raamat mis kogu pärast ilmumist oli sihilikult hävitatud, on siiski sellest hoolimata säilinud enam kui üle neliasaja aasta täna. Kas see ei ole sümbolne ja kogu eesti rahva kohta, keda näiteks Põhjasõja ajal hävitati armutult võõraste vaenuliste vägede ja surmava katku poolt, nii et Maarjamaa oli kaua aega peaaegu inimtühi? Ent see rahvas on siiski püsinud aastasadade ja tuhandete täna.

Olev Parlo: Trüviaialooline taust esimesele eesti raamatule

Pärast iseseisvuse taotamist taotati eestlaste maa-ala mitme võõra võimu vahel nii, et Põhja-Eesti (Tartu- ja Virumaa), mis alul oli ajutiselt Mõõgavendade ordu käes, läks aastal 1238 Taani kätte. Lõuna-Eesti mandri läänepoolne osa (Viljandi-maa) ja Järvamaa sai Mõõgavendade ordu. Selle idapoolsest alast (praegune Tartu- ja Võrumaa) moodustati Tartu piiskopkond ning lääne saarestikust ja Läänemaast Saare-Lääne piiskopkond. Kui Mõõgavendade ordu väed aastal 1236 said leedulastelt lüüa, ühines ta Saksa orduga, kellest sai Meie Maa uus peremees.

Nii eestlaste maa-alal ei tekkinud võõra võimu all ühist riiklikku organisatsiooni, vaid ta jäi jagatuks isikeskis võistlevate võimude vahel. Mõõtuandvamaks neist kujunes ordu, kes oli ühtlasi ka maa välise kaitse juhtivaks korraldajaks. Selle tõttu pütsutaksegi vabadusvõitlusele järgnevat aega orduajaks.

Ordual eestlaste olukord arenes nende maa-ala eri osades üldiselt ühesugustel alustel, teatavate kohalike erinevustega. Taotatud poliitilise iseseisvuse ja sunnitud alistuma rooma-katoliku kirikule, jäid eestlased alul isiklikult vabaks ja säilitasid ka omandiõiguse, selle hulgas ka maa kohta. See maaomand aga koormati mitmesuguste avalik-õiguslike kohustustega. Nende hulka kuulusid kümnis (=kümnes osa põllu- ja karjasaagist), teoorius, teedetegemine, losside, kirikute ja kloostrite ehitamine ning väeteenistuskohustus sõja ajal.

Lossid ehitati endiste eesti linnuste asemele, kirikud eestlaste pühade paikade (hiite) asemele või sobivale kohale endise linnuse lähedale. Ka kohtupidamisõigus läks ordu ametnike ja läänimeeste (maade rentnike, mõisnike) kätte, kellele võrval eesti vanemad tegutsesid kaasistnikena. Lisaks võeti maarahvalt ka kaubitsemise ja meresõidu õigus, mille said asutatavate linnade kodanikud. See olukord halvenes veelgi, kui maal mõisnikel tekkis ka oma majapidamine mõisade näol, mis tähendas kohalike talupoegade juures teooriuse suurenemist ja talumaade mõisastamist.

Koos teooriuse suurenemisega halvenes ka talupoegade õiguslik seisund. Et mõisadele kindlustada vajalik tööjõud, toimus talupoegade maa külge kinnistamine, sunnismaisuse loomine. Samuti hakkas kohati esinema ka tuba pärisoriuse tunnuseid: talupoegade müümist, vinkimist ja muulaadilist võõ-

16
randamist ilma maata.

Orduajal tekkisid ka meie linnad, peamiselt losside ümber: Tallinn, Paide, Rakvere, Narva, Haapsalu, Pärnu, Viljandi, Tartu ja Kuressaare. Kaitseks ehitati linna ümber müür koos kaitsetornidega. Müüri ümber kaevati kraav. Linna viivate teede kohale ehitati väravad, mis sõja ajal suleti. Linnas elasid peamiselt käsitöölised ja kaupmehed, kes oma enamikus olid sakslased.

Bestlaste vaimne kultuur jäi kogu selle aja kestel täielikku tardumusse. Nende kuulumine katoliiku kirikusse, kus jutlustati neile võõras keeles, oli ainult väline. Ka usupuhastus, mis eriti Eesti ala linnades leidis tormikat poolehoidu, möödus talupoegadest, neid lähemalt haaramata.

Usupuhastuse (luteri usu) üheks tähtsamaks tulemuseks oli nõue, et rahvas oskaks lugeda ja et pühakiri läheks rahva sekka. Selleks ilmus esimene eestikeelne trükitud raamat - katekismus, mille ühele veerule oli trükitud saksa keelne, teisele eestikeelne tekst. Saksa keelse teksti kirjutas kirikuõpetaja Simon Wenrad ja eestikeelse tõlke tegi Johann Koell (=Kõll), kes arvatavasti oli eestlane. Rahva hulka see esimene raamat siiski ei pääsenud, sest ta pandi temas leiduvate "mitteväheste eksimuste" tõttu veelu alla. Katekismusest on säilinud ainult üksikud katkendid.

Kuressaare linnus

Saaremaal, Kuressaare linnas, otse mere kaldal, asub võimas neljatahuline kivimassiiv - Kuressaare linnus. See on üks huvitavamaid keskaja kindlusi Eestis. Ta on säilinud oma esialgsel kujul ja peaaegu kõigis oma olulistest ehitusosadest. Nii on ta tõeline mäletusmärk sellest ajast, kui talutaredes põlesid pürrud ja kui meie maad valitsesid võõrad.

Sarnaseid kindlusi, nagu on seda Kuressaare linnus, püstitati sakslaste ja taanlaste poolt Eesti ja Läti aladele umbes 150, arvestamata väiksemaid kindlustatud kohti ja ajutise iseloomuga kaitseehitisi, mis ammu jäljetult hävinud. Kuressaare linnus püstitati Saare-Lääne piiskopi käsul 14. sajandil. Tähtsamad ruumid selles linnuses on kirik või kabel, koosolekute saal, söögisaal ja magamisruum. Need suured saal-ruumid paigutati nelinurkselt, mille tõttu tuligi ehitada kuubikuiline, siseõue omav hoone. Sellel oli vaid üks sissepääs välisküljel asuva väravaava kaudu, mis viis siseõue, kust omakorda pääses linnuse ruumidesse.

Kuressaare linnuse ehitamine oli otseses seoses eestlaste suure ülestõusuga üriöö 1343. Enne seda oli Saaremaal ainult üks linnus. See asus Põides ja kuulus ordule. Uue linnuse ehitustöödele aeti eestlasi mitte ainult Saaremaalt, vaid ka mandrilt - Läänemaalt. Seda müüdi käsu- ja sunni korras. Linnuse ehitamine kestis üle viiekümne aasta. Hiljem, taani ja rootsi ajal, täiendati linnust. Linnusel on kaks torni: Sturvolt ja Pikk Hermann. 18. ja 19. sajandil kasutati linnust viljalao- na, hiljem ehitati ta ümber vaestekoduks. Praegu asub linnuses Kuressaare koduloomuuseum.

Suurimaks ruumiks linnuses on kahelööviline pidusaal. Selle omapäraks on kahekdatahulised piilarid - sambad. Kabelis on säilinud vana kivist alterilaud, samuti kabeli seinal asuvad tahvlid. Üks neist kujutab kotkast kirjalindiga. See on Kuressaare vapp. Ka säilitatakse selles kabelis Kaarma kiriku endise nikerdatud alatari keskosa, mis kujutab neitsi Maarja kroonimist.

Omaette vaatamisväärsuseks on ka linnuse köögid. Neid on kaks: üks suure mantelkorstnaga, teine suure küpsetusahiuga. Ka väga omapärane on linnuse kirdenurgal asuv torn - Pikk Hermann, mida kasutati vanglana. Torni pääses ainult kolmandal korral oleva tõstesilla kaudu. Keldris asus peale köökide ja laoruumide ka kaevukamber ja pesemisruum.

Linnus ehitati Saaremaa paest - dolomiidist, ilma ühegi välise ilustiseta. Linnuse väliskülgede pikkus on 42,5 meetrit. Ruumide soojendamiseks kasutati kaminaid ja sooja õhku. Selle tootmiseks ehitati keldrisse kaks kütteseadeldist ja lagedesse avad, millede kaudu soojus valgus keldrist kõikidesse ruumidesse. See oli Kuressaare linnuse üks omapärasid - ja ka üldse esimene soojaõhu küttesüsteem Eestis.

V

J ü r i ö ö t u l e d

1 3 4 3 - 1 3 4 5

Mõne ordulossi varemed

*(võr. kuressaare
linnuses)*

Ka Tasu ja astus telgist välja. Õues
tõmbas ta vorra sügavasti hinge, vaatas
ringi, kus loendamatute vendade silmad
usaldades temale vastu naeratasid, ja
ümmises iseenese ette: "Isamaa üle võige!"

Eduard Bornhöhe: Tasu ja

AKTIOONID
KIRJANDUSLIK
KIRJANDUSLIK

Kõige raskemaks orduajal ehk Eesti keskajal kuulus talurahva olukord Harju- ja Virumaal. Briti selle tõttu, et mõisnikud (=sakslased) hakkasid ise- seisvalt, ilma Taani kuninga nõusolekuta, oma õigusi laiendama. Tõsteti makse ja hakati talupoegadelt maid ära võtma vägivallega. Kohati kasutati tuba isegi kodukari: mõisnikud peksid talupoegi ilma koh- tu otsuseta. On loomulik, et seda õiguste rikkumist ning järjest suurenevat maianduslikku surutist ei suutnud rahvas üheskoos taluda, vaid tõusis kor- duvalt vastuhakkudele, püüdes end raskest muutuva surve alt päästa.

Et orjusest vabaneda, tekkis Harjus mõte: aiada võõrad maalt välja. See vastuhakkamine algas üri- ööl (23. aprillil) 1343 Harjus, kust ta levis ka teiste- tesse maakondadesse, pea üle kogu eestlaste maa-ala. See oli meie rahva viimane suurem vabadusvõitlus keskajal.

Mässu algust kuulutas kõrge kunka otsa süüda- tud märgutuli. Kohe süüdati samasugused märgutuled üle maa - üriöö tulel - ja mässuliikumine algas. Toodi välja vanad relvad ning koguneti siis salvade- na mõisu ja losse hävitama. Mõne päevaga põletati võõraste mõisad maha, väidi maa risti-rästi läbi ja hukati kõik sakslased, kes ette läid. Ka Padise klooster põletati ja 28 munku tapeti. Seda võit- lust - üriöö mässu - kirjeldab Eduard Bornhöhe oma raamatus "Tasula".

Ette nähes visa võitlust võimsa vastasega, kutsusid eestlased appi Soomest (Turust ja Viibu- rist) rootslasi ja Pihtvast venelasi. See välisabi jäi hiliaks ja nii olid eestlased sunnitud atka- ma võitlust omade jõududega. Juhtideks valiti neli vanemat ehk kuningat ja asuti kohe Tallinnat pii- rama.

Et see verevalamine tekkis, selles olid süüdi sakslased. Nii loome ühest vanast väänivast, et eestlasi olevat "nii kaua piinatud ja vaevatud, et nad seda enam kauemini pole suutnud taluda." Ka väliendavad rahva kibedust eesti vanemate sõnad ordumeistrile, et kõigil sakslastel olevat nii pal- ju süüd, et kui neist veel järel oleks kas või küünrapikkune poisike, pidavat seegi surema.

Nagu ikka, võideti ka seekord eestlased kava- lusega. Sakslased palusid abi ordumeistrilt ja see omakorda kutsus eesti vanemad Paide lossi läbirääkimistele. Paide lossis aga tapeti neli

eesti kuningat ja ordumeister hakkas oma vägedega Tallinna poole liikuma. Jõudnud Tallinna alla, kasutas ta sama võtet - läbirääkimisi. Läbirääkimiste ajal aga viis ta salaja oma väed eestlaste selja taha. Siis algas lahing sõjamäe raba ääres, kus langes umbes 3000 eestlast. Sellele ärgnes vastuhakkajute karm karistamine ordu poolt. Sõjas langenud ja karistussalkade poolt hukatud eestlaste arv tõusis kümneisse tuhandeisse. Kui kohati jatkus veel vastupanu, eriti Saaremaal, siis pikemaööda sunniti seegi tule ja mõõgaga. Aastal 1345 likvideeriti eestlaste vabadusvõitlus lõplikult.

Pärast Jüriöö massu müüs Taani kuningas aastal 1346 oma Eestis olevad alad Saksa ordule, aastal hiljem andis Saksa ordu nende valitsemise üle Liivi ordule. Ka suruti eesti rahvas siitpeale täiel määral valitsetava alamkõhi olukorda, kelle õigused olenesid veel ainuüksi sakslaste (= mõisnike) äranägemisest ja võimust. Samuti jatkusid venelaste rüüsteretked Eestisse. Aastal 1262 venelased põletasid Tartu. Aastal 1480 moskvalased rüüstavad Lõuna-Eestis. Aastal 1492 ehitatakse Ivangorod Narva vastu Vene võimu eelpostiks. Aastal 1501 rüüstavad venelased Ida-Eestis. Ka puhkes aastal 1501 sõda Venemaa ja Liivi ordu vahel. See lõppes aastal 1503, kui sõlmiti Venega 6-aastane vaherahu, mis horduvate pikendamistega kestis kuni Vene-Liivi sõjani.

ARHIIV
TALLINN
1900

J ü r i p ä e v a ö ö   u n i s t u s

1 3 4 3

Aeg süüdata on tuba risude riita,
las loidavad üles siit leekide keeled:
tuld põlevad tulgete maameeste meeled,
kes tahavad ühte end liita.

Aeg süüdata on. Väike kõrgele lõkkes,
et näeks teid vennad, kes ootavad ammu,
mil saaksid nad katsuda väevarte rammu
ja murda ja purusta tõkkes!

Oh lõõmame leegid! Sest rinnus mis peitub,
on tulise vihaga vabadusiha.
Sest õhkuvad sooned ja veri ja liha,
vali vaenlane, las ta nüüd heitub!

Raudrüütel, nüüd läheme su losside päale!
Kord maamehe verkigu omagi maha,
kust kõliseks kannelde kaja,
saaks aset veel elule määle!

Kuid enne, oh tasugem kõik oma väbi!
Kõik surmatud vennad, kõik röövitud talud,
kõik vaevad ja ohud ja hädad ja valud
ja pisarad lugegem läbi!

+

Nii patatas Tasuja. Silmad tal särasid,
ja hobused hirnusid, sõjariistad värasid.

Ja algas nii hirmus ja verine töö.
Ja oli nii sumbunud Jüripäevaöö.

G. S u i t s.

ARHIIVMUSEUM
TALLINN

VI

V e n e - L i i v i s ô d a

1558 - 1561

Kaart: Eesti Rootsi, Poola
 ja Taani valduses
 a. 1600

Jäädgitult saab hävitada ainult seda,
 mis on läbinisti materiaalne, milles
 ei ole midagi vaimset.

Bernard Kangro: Eesti talu

ARHIIVIMUSEUM
 KIRJUTUSKOGU
 KIRJUTUSKOGU

23
Juba ammu Venemaa tahtis oma piire laiendada kuni Läänemereni. Seda vaba meretee ettekäändel. Ka oli see tsaar Joann IV - Ivan Hirmsa - soov: vallutada selleks Liivimaa. Nii algaski aastal 1558 Vene-Liivi sõda. Juba jaanuaris venelased tungisid üle Pihkva Meie Maale, röövisid loomi ja vilja ning tapsid metsikult inimesi. Ka olid nendel kaasas esmakordselt kahurid ja kasutamisel püssirohi. Ordul uue leiutise vastu puudus vaitse. Nii äeti gi ilma vastupanuta maha Tartu piiskopile kuuluv Vana-Kastre loss, mille venelased põletasid. Kindlamat vaitset pakkus Tartu, kuhu küladest põgenesid ka talupojad. Kuid neid tuli nii palju, et võiki ei saadud vastu võtta. Nii jäi neist osa linna kraavidesse, kust siis venelased nad kätte said ja hukkasid.

Tartust venelaste salgad liikusid edasi põhja poole: rüüstasid Tartu-, Viljandi-, Järva- ja Virumaal ning läksid siis Narva kaudu Venemaale tagasi.

Uut kallaletungi venelased alustasid kahes suunas: põhja poolt Narva kaudu ja lõunast läbi Tartu piiskopkonna. Mais venelased vallutasid Narva, Rakvere, Toolse ja Vasknarva.

Teine osa vene väest tuli Pihkvast ja asus Vastseliina lossi piirama. Pärast visa vastupanu, millest võtsid osa ka talupojad, langes loss. Samuti langes suvel 1558 ka Tartu ja Eesti ala idaosas.

Suvel 1560 venelased, umbes 12 000 meest, liikusid Tartu alalt lõuna poolt Võrtsjärve Viljandi alla, kus rüüstasid ja põletasid külasid, mõisaid ja kirikuid. Härgmäe juures kohtusid vene ja ordu väed. Ordu sõjasalk, milles oli 500 ratsanikku, piirati venelaste poolt sisse ja hävitati täielikult. Selles lahingus - aastal 1560 - levis ordu lipp viimset korda avalikult võitlusväljal. Ka vallutati üsna varsti Viljandi linn.

Õige raske oli eestlaste elu Vene-Liivi sõja ajal. Osa talupoegadest põgenes metsadesse, osa jäi venelastele talgu, kes neid paiguti metsikult tapsid ja kõik ära võtsid. Sõja ajalust eemal olevaid külasid aga sundis nii üks kui teine pool moonu andma ja nõudis küüdikohustusi. Ka moodustati üsna sageli talupoegadest sõjasalku ja sunniti vaenlase vastu sõtta. Talupoegadel aga puudus huvi võidelda kummagi poolt, pigemini heitsid

nad salkadeks kokku ja püüdsid endid mõlemal poolte röövkäikude vastu kaitsta.

Et ordu oli sõjapidamiseks jõuetu ja puudus kindel sisemine kord, üldine rahatus ja hea sõjavägi, hakati abi otsima välisriikidelt. Müüs Saare-Lääne piiskop oma maad Taanile, Harja ja Virumaa mõisnikud alistusid Rootsi kuningale ja ordumeister andis oma maad Poolale. Selle tulemusel eestlased sattusid mitme isanda võimu alla: praegused Viru-, Tartu- ja Võrumaa ning osa Viljandi- ja Ida-Harjumaast allusid Venele, Järvamaa ja Harjumaad ühes Tallinna linnaga Rootsil, Saare- ja Läänemaa Taanile ning muu osa Meie Maast Poolale.

VII

M i t m e   v ô ô r a   t e e n i s -
t u s e s

1632   Tartu ülikooli asutamine

Narva Hermannii kindlus ja
Ivangorod

Eesti kuulub eestlastele juba ürgsest ajast saadik. Nii kaugele kui meie pilk eelajaloolisse aega tagasi ulatub, ei saa Läänemere idakallastel kiituda muid kui meie esihõime. Visa tööga ja ennastsalgava võitlusega on nad pühitsenud selle maa oma põliseks elualaks. Lugematuid vordi tuli tagasi tõrjuda võõraid, kes meie eluruumi tungisid vallutuse kavatsusega. Kuid püsima oleme jäänud ikka meie, väärtusi omal maal oleme loonud peamiselt ikkagi meie. Ka praegu, ühel kõige raskemal perioodil meie ajaloo, mil võõrad tõugud jälle meid ahistavad, püsigu meil see teadmine: meie maa jääb ja meie rahvas ei kao!

B. Kangro: Meie Maa I

Igakuks neljast võimust püüdis oma maa-ala suurendada naabri külul. Nii tekkisid riivide vahel sõjad, millede tõttu kannatasid taas eestlased. Lõpuks said venelased lüüa ja nad aeti Eestist välja. Aastal 1582 sõlmiti Poola ja Vene vahel rahu, mille järgi siis kogu Lõuna-Eesti allus Poolale. Teise rahulepinguga, mis sõlmiti Vene ja Rootsi vahel aastal 1583, läks Põhja-Eesti Rootsi alla. Ainult Saaremaa jäi pikemaks aiaks Taanile.

Poola aeg: 1561 - 1629. Kuninga käsul - ja korraldusel - algas varsti liivimaa poolastamine. Samuti katoliiku usu taastamine. Talurahva kohta aga jäeti kehtima sunnismaisus. Ka rahva arv maal oli tunduvalt vähenenud ja talud olid osaliselt tühiad. Nende asustamisel peeti silmas, et uudisasunikud oleksid poolameelsed ja katoliiku usku. Maal katoliiku usk leviski üsna kiiresti, sest katoliiku preestrid kohtlesid rahvast sõbralikumalt kui luteri vaimulikud ega nõudnud nii suuri maksu. Usu pärast tekkiski varsti Poola ja Rootsi vahel sõda, mis kandus meie kodumaale aastal 1600. See sõda kestis üsna pikka aega, kuni aastani 1629. Siis sõlmiti Preisimaal Altmarki külas vaherahu, mille põhjal Meie Maa, peale Taani valduses oleva Saaremaa, läks Rootsi valdusse.

Taani aeg Saaremaa: 1559 - 1645. Oma asendi tõttu Saaremaa kannatas vähem kui Mandri-Eesti. Ka muud elutingimused olid sääl paremad. Kuid maksukoorem tõusis Saaremaalgi. Nii loeme ühest vanast maksuraamatust, et iga adramaa eest tehti mõisale aasta ümber 6 rakmepäeva (nees hobusega) ja nelipühist mihvilipäevani veel 6 talapäeva nädalas, ning lõivustööde ajal saadeti mõisatööle veel teine talatööline. Saaremaa liideti Rootsiga aastal 1645.

Rootsi aeg: 1561 - 1710. Rootsile alluvas Põhja-Eestis (=Eestimaa) arenes talurahva olukord üldiselt samal tasemel ja samas suunas kui Poolale kuulavas Lõuna-Eestis (=Liivimaal). Küll algatasid mõned Rootsi kuningad, vellede emamaa ei tundnud talupoegade pärisoriust, ka Eestimaa talurahva osas nende õigusliku olukorra parandamist,

Kuid need algatused ei andnud mingeid tegelikke tulemusi, sest taotluses peamiselt kohaliku aadli poolehoidu, pidid Rootsi kuningad talurahva olukorra parandamise kavatsused peagi kõrvale ätma. Tagajäreks oli, et talurahvas jäi endiselt mõisnike meelevalle alla. Selle tõttu ka tema õigusetus aina süvenes ja kohustused mõisa vastu suurenesid, eriti teopäevade osas.

Kui kogu Eesti allutati Rootsile, algas meie maal pikem rahuaeg. Seda aega meie rahvas nimetab vuldseks rootsi ajaks. Sõdadest laastatud ja rüüstatud maa vajab puhkust, et kosuda. Ka oli kogu maa jäänud inimestest hoopis kõredaks: äärele oli jäänud vahest umbes 100 000 hinge. Nii ka enamik talusid olid tühiad ja põllud söödis.

Uuendustest, mis Rootsi valitsus meie maal ette võttis, tuleb märkida muudatusi kohtu alal Liivimaal. Loodi kolmeastmeline kohus. Kõige alamaks kohtuks oli maakohus, millele järgnes lossikohtus. Kõige kõrgemaks kohtuks oli õuekohus. Uus kohtukorraldus pakkus talupoegadele mõndki paremust: nad said õiguse õuekohtusse mõisniku peale kaevata, kui see neid ülekohтусelt kohtles. Lisaks püüti parandada ka kirikuelu. Samuti ilmusid esimesed vaimulikud raamatud: H. Stahli "Kodu- ja käsiraamat", tartumurdeline "Uus Testament" ja teised.

Rootsi valitsuse kõige tähtsamaks ettevõtteks Eestis oli rahvabariduse edendamine. Nii asutati kuningas Gustav Adolphi käsul aastal 1630 Tartusse esimene gümnaasium, kus peale muu õpetati ka eesti keelt ja kuhu pidi võetama ka talupoegade lapsi. Aastal 1632 see gümnaasium muudeti ülikooliks. Rahvakooliõpetajate ja võstrite ettevalmistamiseks asutati Tartu lähedale Piiskopi mõisa, mis alustas oma tegevust aastal 1684.

Talupoegade olukorra bergendamiseks viidi maal läbi maade mõõtmine ja hindamine ning määrati kindlaks kohustused mõisa vastu, nii maksud kui ka teokohustused, mis märgiti üles erilisse vahuraamatusse. Endiselt aga jäi kehtima sunnismatus: omavoliliselt ei tohtinud talupoeg kuhugi kolida, ta oli nagu koha külge kinni naelutatud.

Vaatamata sellele, et talurahva voormised olid rasked, tuldi siiski eluga enam-vähem toime. Kuid olukord halvenes tunduvalt, kui maad laastas viljakaikaldus a. 1695 - 1697. Riigivalitsus püüdis

võlli talurahvast abistada, jagades laenuks oma
aitadest vilja, kuid näljahäda oli nii laialda-
ne, et sellest abist ei jatkunud. Selle tõttu
inimesi suri hulgaliselt nälga - kogu Eesti
alal umbes 70 000 inimest. Ning kui rahvas hak-
kas sellest toibuma, puhkes aastal 1700 Suur
Põhjasõda, mis tõi maale mitte ainult rauakestva
viletsuse, vaid heitis ka ühel hoobil ta arengu
pika ajajärgu võrra tagasi.

PELNUKUD
KÕRVALDAMISE
-KOHAD

VIII

S u u r P õ h i a s õ d a

1700 - 1721

Mälestussammas Viriaga:

"Siin seisis Karl XII, tu-
hatades Narva lahingut
20. nov. 1700."

Narva on üks Eesti vanemaid linnu, olles välja kasvanud muistsest Narwia külast Virumaa idapoolsel serval. Siin on loomulik maa- ja veeteede ühtumiskoht kunagise suure, idasse viiva kaubatee ääres. Kui siia ehitati esimene linnus, muutus see jäädavalt oma pitseri areneva linna olemusele - Narvast sai valvuridapiiril.

Valev Uibopuu: Valvur idapiiril. ?

Rootsi löömiseks ja Läänemere vallutamiseks Poola, Taani ja Venemaa moodustasid aastal 1700 sõjaliidu. Rootsit valitses siis kuningas Karl XII, Vene troonil istus tsaar Peeter I. Kui Karl XII Pärnu kaudu Eestisse jõudis, piiras Peeter I juba Narvat. Lisaks asus Vene suur eelvägi juba Alutagusel ja Virumaal. Nende tegevuse kohta loeme vanast kroonikast: "Hirmu ja õudust külvasid venelased igale poole, kuhu nad aga ilmusid."

Esimene lahing venelaste ja rootslaste vahel toimus 20. novembril 1700 Narva ruumis. Rootslaste rünnakut juhtas Karl XII isiklikult. Venelasi löödi hävitavalt: kogu armee alistus.

Rootsi võit Narvas aga ei tähendanud veel sõja lõppu. Varsti tungis Peeter I taas meie maaile. Ka oli neil seekord õnnestunud Erastveres ja Hummulis said venelased täieliku võidu. Et kindlustada oma võimu Läänemere ääres, asutas Peeter I Neeva jõe suudmesse Peterburi linna. Aastal 1704 saatis tsaar oma Peipsi laevastiku Ema-Jõe, et vallutada Tartu. Ka see ettevõtte õnnestus. Samuti vallutati siis Narva. Sellega koos Peeter I andis käsu hävitada kõik, mis võimalik. Kuidas see toimus, sellest kõneleb vene vägede ülemjuhataja ettekanne: "Kõik kohad on tühiad ning lagedaks tehtud. Mehi, naisi ja lapsi on võetud vangid tuhandete kaupa, samuti ka hobuseid ja veiseid. Keda kaasa ei saanud võtta, pisteti läbi või raiuti tükkideks. Kogu Liivimaa ja osa Eestimaa on nii tühi, et kohad on ainult veel kaardil olemas."

Otsustavalt said rootslased lüüa Poltava linna juures aastal 1709. Aastal 1710 vallutati ka Pärnu ja Tallinn. Sellega sattus kogu Liivimaa ja Eestimaa, esmakordselt oma ajaloo vältel, üldisest arengust täiesti mahaäänunud ja idamaise mentaliteediga Moskva riigi võimusesse, mis arengu tugevasti tagasi viis.

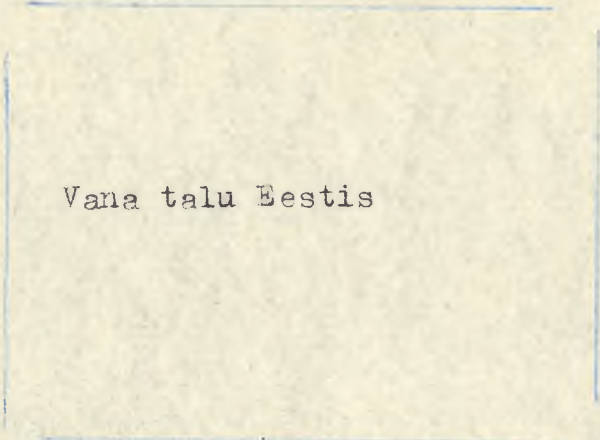
Pärast Meie Maa vallutamist sõda kestis veel üle kümne aasta, kuid sõjasõnn oli rootslasile äärmiselt selja keeranud. Rahu sõlmiti aastal 1721 Uusikaupunkis Soomes. Vastavalt sellele Liivi-, Eesti- ja Ingerimaa ühendati Venemaaga.

RAHVAARHIIV
TALLINN

Koerakoonlased Eestis

Koerakoonlased ehk peninukid olid venelased ja nende käsilased. Selle nime andis neile eesti rahvas. Kuidas need peninukid ehk koerakoonlased käitusid, sellest saame ülevaate, kui avame vana ajaraamatu. Selles öeldakse: "Sakslasi ja rootslasi, keda nad vihkasid, võtsid nad mööda minnes kinni ja kohtlesid neid väga jõledasti. Talupoegi tapsid nad osalt kohe maha või piinasid neid surnuks. Osa talurahvast viisid nad hirmsa peksu ja koleda kohtlemisega Venemaale. Nad põletasid maha mõisad, külad ja kirikud. Viskusid surnud haudadest välja, naelutasid nad seintele, teotasid neid igapidi ja said veel palju hirmsate jõledustega hakkama. Seepärast hakkas kogu maal kole põgenemine. Tühjesse elamuisse ilmusid mõned hulkuvad poisid tagasi, võtsid ja riisusid, mis põgenenud olid maha äätnud. Kuhu aga vaenlane ilmus, seal tegi ta veel seisvad hooned tuhaks, viis siit ja sealt mitusada veist ära, võttis kaasa valmispeksitud vilja. Põldudel olev vilja kas söödeti loomadele või põletati, tallati ja hävitati muul viisil. Igasugune ülgus ja lootus kippus kaduma. Üll lähtas kindral-kuberner üleskutse, et inimesed, seisusele ja ametile vaatamata, varustuksid relvadega, asuksid jõgede ja õnnesteede äärde ja takistasid vaenlase edasitungimist, kuni kuningas appi jõuab. Et aga keegi selle üleskutse peale end ei lasknud tööle rakendada, siis läi see täitsa mõjuta. Tallinnasse kogunes nii palju inimesi, et vaevalt võis leida vaba nurka."

AKADEEMIA
MUSEUM
1907

Ortuse küüsis

Vana talu Eestis

Juba muistsetest aegadest peale on Eesti maianduse aluseks olnud põllumaiandus ja eestilise eluvormi põhivorm talupere. Põllumaiandusest ja selle naaberharudest elatus iseseisvas Eestis rohkem kui pool kogu rahvastikust.

Põliste puude all, viljaväljade, niitude ja metsade keskel seisab eesti talu maastikupildi loomuliku osana ja kodutunde sümbolina

Vello Pekomäe: Eesti pildis ja sõnas

Suur Põhjasõda lõikas terava ja järsu vahejoone meie maa ajaloolisse arengusse. Maa oli majanduslikult raskesti rüüstatud, eestlaste haridusliku arengu alged hävinud. Poliitiliselt aga tõi uus ajastu mõisavõimu suure tõusu: mõisnikest said maa tegelikud valitsejad, kellede käes olid maa administratsioon, politsei ja kohus, ning kes võtsid otsustavalt osa ka kiriku ja kooliolude korraldamisest ning valitsemisest. Talurahvale tõi Vene aeg 18. sajandil olukorra tunduva halvenemise, mis oli tingitud rahvaalvuse suurest vähenemisest sõja ajal, talupoegade kaitseseaduste likvideerimisest ja mõisnike võimu suurevõimilisest laienemisest. Nii kuulus 18. sajand Vene võimu all eriti raskesti üles ehitada

Peale külade seisis varemeis ka linnad:

Tartu, Viljandi, Rakvere, Põltsamaa ja teised. Lisaks laastas pärast sõda maad katk, millele rahvas andis nime - must surm. Kõneldakse, et sõja ja katku tulemusel ma oli elanikest nii tühi, et Tartu ja Narva vahel teekäija ei kuulnud ei koera haukumist ega ka kuke kiremist. Alles pikemaööda jõuti üles ehitada endised külad ja hakata põldu harima.

Ajalärg pärast Põhjasõda, kui mõisavõim saavutas haripunkti, kannab pärisoriuse-aja nime. See tähendab: nii talupoeg kui ka tema varandus oli mõisahärra oma. Lisaks võis mõisnik talupoegi müüa ja kinkida, vahetada loomade vastu ja varistada. Vene riigivõim tunnustas neid mõisnike õigusi. Samuti seada, et teoorius pidevalt kasvas ja maksud suurenesid. Ühes vanas kroonikas öeldakse: "18. sajandi lõpuks olid talurahva koormised kasvanud nii suureks kui nad tolleaegseis oludes üldse kasvada võisid."

Esimene katse, parandada talurahva seisukorda, tegi vene keisrinna Katariina II, kes väis aastal 1764 Eestis. Ka hakkasid kirikuõpetajad nõudma talurahva olukorra parandamist. Nende õhutusel - ja välismaa eesküül - üksikud vabameelsed mõisnikud parandasid vi talurahva seisukorda: nad andsid talupoegadele õiguse oma kogutud vallasvara pidada omaks ja teooriust ja makse piirati.

Talurahva olukord muutus, kui Venemaa troonile astus Aleksander I. Ta kinnitas aastal 1802 talurahva kaitseseaduse, mis andis talupoegadele piiramatut omandiõiguse endasoetatud vallasvara kohta - ning talukoha suhtes põlise kasutamiseõiguse.

Samuti piirati mõisnike õigust talupoegi müüa ja

34
ja nähti ette erilised talurahvakohtud. Kohus-
tused mõisa vastu määrati kindlaks vahuraamatus
ja mõisnike õigust talupoegade varistamise osas
piirati Eestimaa 30 kepihoobiga ning Liivimaal
15 kepihoobiga.

Uue talurahva priikslaskmise seaduse kei-
ser kinnitas Eestimaa kohta aastal 1816, Liivimaa
kohta aastal 1819. Selle seaduse järgi said talu-
pojad isiklikult priiks, nende maa aga jäi mõisni-
ke omandiks, kes võisid seda kasutada nii, kuidas
ise tahtsid, kas rentida talupojale või liita mõi-
sa külge. Samuti jäi kehtima nn. peksu- ehk ko-
dukari-õigus. See ajajärk, mis nüüd algas, kannab
meie ajaloos teooriuse aja nime. See tähendab:
rent talude eest tasuta mõisnikele peamiselt
tööga mõisamaadel. Oluliseks muudatuseks oli, et
talupoeg võis nüüd oma elukohta muuta - ta võis
minna ühest mõisast teise.

Teooriuse aja üheks tähtsamaks sündmu-
seks oli perekonnanimede panek. Ka hakati asuta-
ma koole: Põhja-Eestis mõisa- ehk külakoole, Lõu-
na-Eestis kirikute juurde köstri- ehk kihelkonna-
koole.

Raske ja piiramatu teooriuse tõttu tek-
vis talurahva hulgas rahulolematust ja väärimine.
Ka levis kumu, et neile, kes astuvad keisri(=vene)
usku, keiser annab maa. Selle tõttu algaski Ees-
tis siirdumine vene usku ning väliarändamine
Venemaale. Kui mõisnikud püüdsid seda takistada,
tekkisid rahutused: Lõuna-Eestis aastal 1841 nn.
Pühajärve sõda ja Põhja-Eestis aastal 1858 Maht-
ra sõda, mida käsitleb Eduard Vilde oma romaanis
"Mahtra sõda". Talupoegade vastupanu murti kõi-
jal varistussalvade poolt. Need, kes tulgesid
nõuda õigust, said varistada: neid peksti(=aeti
läbi vadalipu) või nad saadeti Siberisse(=külma-
le maale).

Sellel talurahva väärimisel ja õiguse
nõudmisel kõige halva(=varistuse) kõrval oli ka
häid tulemusi: talupojad vabastati mõisnike kodu-
vari alt - ja lõpuks kaotati ka teoorius(aastal
1868). Võik need uuendused, mis teostusid tänu
riigivõimu tollaegsele vabameelsemale poliiti-
lisele suunale, avardasid talurahva - ja ühtlasi
kogu eesti rahva elus nii majanduslikke kui ka
ühiskondlikke arenemisvõimalusi, lõid eeldusi ise-
tegevusele ja kohendasid pinna rahvuslikule liik-
umisele.

V a n a   e e s t i   k ü l a

Päris- ja teoriguse-aegsed taluhooned asetse-
sid enamasti lahestikku, küla kaks. Läbi küla läks
suur külatänav, mida mõlemast otsast mõnel pool sule-
ti külavärvatega. Küla keskel oli vainu mõnekümne
meetri pikkuse porilombiga (=tiigiga), milles kevadel
brooksusid konnad, suvel püherdasid sead. Mühavalt
võrsuv roheline sammal hoone katuseil kõneles selles
, et neil tuba pikk iga seljataga oli.

Elamuks kasutati korstnata rehetuba, see oli
suur ruum pika talumaia keskel. Selle ruumi pesots-
tarve oli viljakuivatamine. Tema kummaski otsas aset-
sesid kamber ja rehealune. Rehetoa lase all olid parr-
red, kus sügiseti vilja kuivati, talvel, kui rehed olid
peksetud, kuivatati parril harilikult puid. Põrand oli
kas mullast või savist, Põhia-Eestis ka pakkivist.

Rehetoa ühes nurgas, harilikult kambripoolses
seinas eesukse vastu, oli suur kerisega ahi. Kerisel
olid kivid katteks peal, et kivide kuumus otse lakke
ei pääseks ja maja põlema ei süütaks. Ühel pool re-
hetuba oli rehealune, kus reht pekseti ja pahlmati. Tal-
vel oli ta loomalaudaks. Keskel oli hobuste sõim, sel-
le ümber hobused kinni; seinte ääres olid veised
lõas - pead vastu seina. Ainult üks lahutas rehetuba
loomalaudast. Kanad, kus neid peeti, asusid harilikult
rehetoas inimestega seltsis. Külmal ajal olid ka
põrsad, talled ja vasikad rehetoas.

Rehetoa teises otsas oli kamber, mis oli tal-
viti külm, nii et seal ei elatud. Kambri otsseinas oli
väike aken. Nii oli peamiseks elu- ning töökohaks
rehetuba. Kui kõik magajad ei mahtunud sängidesse
ära, siis vanad inimesed, kes armastasid sooja, maga-
sid kas ahju peal või parril.

Rehetuba oli ka üldiseks töötoaks, söögi- ja
köögiruumiks. Reed-rattad ja kõik tarbeasjad valmis-
tati süäl algusest kuni lõpuni. Samuti tehti süäl kogu
kiutöö algusest kuni lõpuni. Kogu talve vurisesid
süäl vovid, süäl haspeldati, keriti, kääriti ja kooti
kangaid.

Sööki valmistati ahju suu ees asetsevas kol-
des. Lisaks oli rehetuba veel kariaaköögi, kus valmis-
tati veiste ja sigadesöök ning löödi hobuserohk.
Kui taheti valgust, siis avati üks, hiljem tehti uuse
kõrvale aken, kust viletsat valgust sisse pääses. Üh-

36
tuti valgustati tuba pirrutulega, s.o. kase- või männilõmmust kisti õhukesi pirde ehk peerge ja neid põletati siis tulealal või ahjurindel.

Talude maad olid kahte liiki, pärispõld ~~ehk~~ ja võsamaa ehk velu. Pärispõlde kasutati alaliselt, kuna võsamaalt võeti 3 - 4 saaki ja jäeti siis kauemaks ajaks puhkama. Pealeselle oli enamasti igal talul maja lähedal maalapike, mida kutsuti õue- ehk aiamaaks. Küla väliad olid ühesite talude vahel jaotatud nii, et igast välist oli talul oma lapp või riba. Harilikult lõikas tee igast välist läbi, talude põldude otsad ulatusid vastu teed. Nii oli igal talul mitu põlluriba või maalappi, mis üksteisest olid eraldatud. Kasutusel oli kolmevälia-süsteem: talvivil, suvivili ja kesa, mis oli küla sigade varimaa.

Väliadest kasvatati: rukist, nisu, otra, kaera, herneid, läätsi, tatraid ja lina. Kartuli kasvatatus oli esialgu vähe arenenud, neid kasvatati peamiselt aiamaail. Künti harv-adruga või seainaga, äestati varuärvega. Samuti olid algelised ka muud põllutööriistad: sirbid ja viikatid külasepa tehtud, kangud sageli puust, labidadki puust, raudteradega. Ka vanrid olid valmistatud täiesti puust, ilma vähemagi rauarasaosvõeseta. Samuti ka reed. Tellarraudade asemel löödi talastele alla saarepuust lisatallad.

Teooriuse ajal valmistas talupoeg oma perega ise võik, mida ta vajas, ainult soola, rauda ja muud vähest vabrikukaupa tuli osta. Seegi toimus peamiselt vahetuse teel. Seega oli talupoja maapidamine täiesti vinnine kodumaapidamine.

Päris- ja teooriuse ajal kanti meil üldiselt rahvariideid, nagu neid tuba ennemalt aastavõimneid, võibolla saiaideid muutmata on kantud. Vähese läbiväimise ja liivlemise tõttu kuunesid igas vihelkonnas erinevad rahvariided. Teooriuse lõpu poole hakkasid rahvariided vähehaaval kaduma, millede asemele tulid üldtarvitusel olevad riided linnamoe järgi.

A o v a l g e d a v n a d

- 1857 Jannseni "Ferno Postimees"
 1857 Kreutzwaldi "Kalevipoeg"
 1865 "Vanemuise" ja "Estonia" asutamine
 1866 Koidula "Emaõie õpik"
 1869 I üldine laulupidu Tartus
 1872 Eesti Kirjameeste Selts
 1878 C.R.Jakobsoni "Sakala"
 1884 Esimese Eesti lipu õnnistamine
 Otepääl

Fr. R. Kreutzwald

Kaugelt näen kodu kasvamas

Aga ükskord algab aega,
 kus kõik pirrud kael otsal
 lausa lähvad lõvendama;
 lausa tuleleeki lõikab
 kae valikammitsasta -
 küll siis Kalev ~~enda~~ õuab koju
 oma lastel' õnne tooma,
 Eesti põlve uueks looma.

Fr.R.Kreutzwald:Kalevipoeg.

Raharendile siirdumine agraaruuenduste tagajärjel, eriti aga arenev taludeost, mis algas massiliselt Liivimaal 1860-ndail aastail ja Eestimaal hiljemini, põhjustas eesti talurahva elus väga suuri muutusi. Majanduslikult sai talunike kiht kindla ühenduse maaga, mille pinnal tõusis tema tõukus ja sotsiaalne iseseisvumine. Samal ajal soodustasid teisest viliest raharendi ja taludeostmise tagajärjel toimunud muutused vüla majanduslikus elus hulkade lõplikku lahtivangutamist maast. Sellest moodustus laialdane maatööliste mass. Osa aga rändas välja, peamiselt Venemaale. Väljarändamist soodustas raudteede ehitamine. Osa inimesi aga siirdus kodumaa linnadesse, kus samal ajal toimus suur majanduslik revolutsioon, mis tõi enesega ühes tööstuse ja kaubanduse tõusu. Eriti kasvasid maa suuremad linnad - Tallinn ja Tartu, kuhu koondus nüüd rohkel arvul eestlasi.

Majanduslike ja sotsiaalsete muutuste tagajärjel tekkis eestlaste keskel inimesi, kes omasid tuba teatavat majanduslikku iseseisvust ja vellede vahel kuuineski rahvuslik ärkamine. Olulisemaks vandekehiiks kuuines talunik, teiseks linna väikekodanlus. Kõige aktiivsemat osa eesti rahvusliku vaimu murrangus aga etendasid haritlased, peamiselt rahvakooliõpetajad. Rahvusliku ärkamise kolle asus Viljandimaal, kus talurahva majanduslik areng kuuines soodsamais tingimuses kui mujal.

Rahvuslikule ärkamisele kaasa aitas palju ka kooliolude tõus maal, mis hoogustus eriti Lõuna-Eestis ja tegi suuri edusamme. Ulatuslikumalt leviv kirjandus koolide kaudu oli oluliseks eelduseks, et ärkav ilukirjandus ja püsivalt ilmuma hakkav ajakirjandus võisid rahvuslike äratajainana etendada tähtsat osa. Teeratajana toimis siin Johan Voldemar Jannsen, kelle toimetatud aialehed "Perno Postimees", ja hiljem "Eesti Postimees", said tuba alguses suhteliselt suure populaarsuse osalisteks. Kuigi Jannsenil puudus kindlam ja selgem rahvuspoliitiline programm, tõmbas ta siiski meie rahvusluse ideoloogia ja rahvusliku teotsemise alal esimesed põhilised jooned, mis arenevas liikumises mõjusid äratavalt ja kasvatavalt.

Eesti rahvuslikus äratamistöös tekib ja kuuineb 1860-ndail aastail rida keskusi, mis aja jooksul, eriti laiemate rahvuslike üldürituste arenguga, astuvad üksteisega ikka tihedamasse kontakti. Aktiivsemad neist keskustest on nn. Peterburi eesti patrioodid, kellede seas aktiivamaks meheks oli maa-

libunstnik J. Völer, Paistu ja Tarvastu tegelased, kellede vaimseks juhiks oli Pulleritsu koolmeister Jaan Adamson, ning Tartus töötavad J. V. Jannsen ja dr. Jakob Hurt. Võrus töötas Fr. R. Kreutzwald, kelle sulest ilmus "Valevipoeg" (1857 - 1861). "Valevipoeg" nähti kogu eesti rahva kufutust minevikus. Nähti, et eestlased ei ole alati olnud orirahvas, vaid iseseisev, julge, teovõimas ja vahva. Võib see virgutas ära oriusest pääsnud rahvast tegutsemisele parema oleviku ja tuleviku pärast. Samuti mõjusid selleks Lydia Koidula laulud ja I üldlaulupidu, mis korraldati aastal 1869 Tartus. Eesti rahvaluule (= vanavara) koguia dr. Jakob Hurt pidas pidukõne, milles nõudis: 1. et haridus leviks rahva hulgas, 2. et parema hariduse saanud eestlased ei salgaks oma rahvust, vaid jääksid ikka eestlasiks, ja 3. et asutataks kõrgem kool, kus õpetus oleks eestikeelne.

Esimesel laulupeol oli suur mõju rahvusliku iseteadvuse tõstmisele, tunti end esimest korda noore eluõulise rahvana ja oldi uhked, et oleme eestlased. Ka hakati esimese laulupeo mõjul maal asutama laulu- ja mänguseltse, paljud viisid oma lapsed kõrgemasse koolidesse, et neist kasvaksid noore Eesti tegelased ja rahvajuhid. Lisaks hakati palvekirjadega, mis saadeti keiserile, õigusi nõutama, loodi Eesti Aleksandrikooli (eesti keskkooli) asutamise liikumine ja Eesti Kirjameeste Selts. Nende kahe suure rahvusliku ürituse väsimatuks ja mõjuvõimseks juhiks, samuti üheks kogu ärkamisaja silmapaistvamaks meheks oli kirikuõpetaja Jakob Hurt. Aleksandrikooli mõtte algatas Holstre Pulleritsu külakoolmeister Jaan Adamson, palvekirjade liikumises aga oli tähtis koht Holstre talunikel Adam ja Peeter Petersonil.

Et eestlased õpiksid oma rahvusest lugu pidama, arvas Hurt vajalikuks juhtida tähelepanu oma rahva ajaloole ja muistsete eestlastele kõrgemale kultuuritasemele, nende sihtusele iseseisvuse kaitsmisel, vabadusearmastusele ja üksmeelele. Selleks kirjutas ta oma kuulsa raamatu "Pildid isamaa sündinud asjust" (1879).

Teise suure ärkamisaja eestlasena töötas Viljandimaal Carl Robert Jakobson. Ta kirjutas hulga kooliraamatuid, nende hulgas ka kuulsa lugemiku, ja asutas ajalehe "Sakala", mis ilmus Viljandis. Põllumeeste koondamiseks Jakobson asutas põllumeeste seltse ja nõudis, et talupoegadele antaks õigus ühes mõisnikuga maa sisemisest valitsemises

osa võtta.

40

C.R.Jakobsoni silmapaistvamaks saavutuseks on ta raamat "Kolm isamaa võnet"(1870), milles tutvustakse eestlaste valguse-, pimeduse- ja võiduajast. Valguseajaks nimetab Jakobson eestlaste elu muistse 1 iseseisvuseajal, enne sakslaste tulekut, pimeduseajaks orja-aega ja võiduajaks Vene valitsuse uuenduste aega.

Arkamisajal õppis Tartu ülikoolis tuba kaunis nooruke eestlasi. Et arendada rahvusliku tegevust, nad loid ka esimese eesti üliõpilaste koondise - Eesti Üliõpilaste Seltsi. Seltsi lipuvärvid olid: sinine-must-valge. See lipp, milles hiljem sai Eesti rahvus- ja riigilipp, õnnistati Otepääl 4. juunil 1884. Noored üliõpilased andsid siis selle lipu all tõotuse, et pühendavad kogu oma elu ja töö Eestile.

RAHVALDUSEMUSEUM
TARTU
KIRJUTUS

Muuseumis nägime neid: vanu puust kalendreid, milledele lõigati noaotsaga kuupäevade märkimiseks kriipsud peale. "Ahvas tunneb neid puust kalendreid sirvilaudade või lihtsalt sirvide, mõnes kohas ka riimide nime all. Kõige lihtsam neist on ühest lauast valmistatud kalender. See on õhuke laud, mille pikkus umbes 75 sm. Sellisele lauale on märgitud - sisse lõigatud - tööpäevad püstkriipsudega ja pühapäevad kaldristidega. Seega igale kuuele püstkriipsule järgneb kaldrist. Selliseid korduva ridu on ühel sirvilaul 52, mis on mahutatud ühelaulalise kalendri kahele küljele, kummalegi 26 nädalat.

Ühele muuseumis olevale sirvilauale on nädalapäevad märgitud ka numbritega: ikka ühest kuni seitsmeni, viiskümmend kaks korda. Samuti esineb puust kalendreid, millel iga nädalapäeva jaoks on kujunenud oma kindel märk.

Nende ühelaulaliste sirvilaudade kõrval esinevad ka mitmelaulalised, nimelt seitsmest või kolmeteistkümnest lauast koosnevad kalendrid. Küsime: miks siis just seitsmest või kolmeteistkümnest? Teame, et aastas on 365 päeva, liigaastas 366. Tänapäeval kehtiva ajajaotuse järgi on aastas 12 kuud. Vahade eestlaste aasta aga oli jaotatud 13 kuuks, igas kuus oli 28 päeva, see on 4 nädalat. Nüüd on selge, et kolmeteistkümnest lauast koosneva raamatkalendri igale lauale oli märgitud üks kuu ja seitsmelaulalise sirvilaua ühel laual oli teine kuu teisel küljel.

Seitsmest ja kolmeteistkümnest lauast koosnevate kalendrilauakeste ühes otsas oli auk. Nii võidi kõik lauad siduda nööriaga kokku üheks raamatuks.

Peale nädalapäevade on vanadele puust kalendritele märgitud ka tähtpäevad ja pühad. Kirjaoskuse puudumisel on ~~vanadele-puust~~ tähtpäevade märkimiseks appi võetud piltkirjad. Nii on ühel sirvilaul tõnisepäeva (17. jaanuar) kohale joonistatud sea ~~hõõ~~ ~~se~~ lõug, sest tõnisepäeval oli kombeks karjajumala või karjakaitaja Tõnni auks seapea söömine. 10. jaanuari, see on paavlipäeva kohale on lauasse lõigatud kala. Sel päeval ennustasid eestlased mitmesuguste mängudega järgmiseks aastaks kalasaaki.

92
23. aprill - jüripäev oli päevaks, mil kari lasti esimest korda pärast laudas olemist metsa või karjamaale. Puust kalendril näemegi selle päeva kohal sarvedega karilooma.

Piltkirjadega sirvilaudade kõrval on üksikuid kalendreid, kus tähtpäevade nimed esinevad ka täiesti väljakirjutatult või lühendatult. Näiteks on tõnisepäeva kohale kirjutatud Tõnis ja nääripäeva kohal on sõna near.

Sirvilaudadele on sageli lõigatud veel tema valmistamise aastaarv ja omaniku peremärk, sest igal eesti talul oli ka oma kindel märk. Eesti Rahva Muuseumis Tartus oli kõige vanemaks kalendriks kalendriks Hiiumaalt pärinev sirvilaud, millel oli aastaarv 1664. Kahtlemata kuulub sirvilaudade vanus veelgi kaugemasse minevikku. Neid kasutasid talupojad aga ka veel siis, kui ilmusid trükitud kalendrid. Esimene eestikeelne maarahva kalender ilmus aastal 1731. Maarahvas aga jäi kauaks truuks oma kolmeteistkümne-kuulistele sirvilaudadele. Suurelt osalt oli see tingitud vähesest kirjaoskusest.

ARHIIVIMUSEUM
KUNSTI MUUSEUM

XI

Venestuse keerises

1905 Vene esimene revolutsioon

1907 Eesti Virianduse Selts

1908 Eesti Rahva Muuseum

Jaan T õ n i s s o n

Eestlased ei ole mitte värbsed, kes
tõna sünnivad ja homme surevad, vaid
ilms vana ja visa rahva sugu, kes ammu
tuba maailmas elanud ja ka pärast
meid veel kaua kestma saab

Jakob Hurt: Pildid isamaa sünninud as-
just.

94

Aleksander III asumisega Venemaa troonile (1881) toimub järsk muudatus ida poliitikas: nõutakse ühise suure ning jagamatu Venemaa loomist, kus oleks üks usk ja üks vene rahvas. Et seda teostada, taheti venestada võit väikerahvad ja neile peale sundida vene usk ning vene keel. Nii algab ajajärk, mida ajaloos kutsutakse venestamisajaks.

Et eestlased kasutaksid (=õpiksid) vene keelt, selleks ametiasutustesse määrati kohtadele umbkeelsed venelased. Ka kuulutati vene keel ametliku keeleks. Selles keeles pidi kirjavahetust peetama nii kõrgemate asutustega kui ka omavahel. See tähendab, et - näiteks - ükski eesti vallavalitsus ei tohtinud teisele kirjutada eesti keeli, vaid pidi seda tegema vene keeles.

Peale ametiasutuste ja kohtute toimus ka koolide venestamine. See algas aastal 1883 ja viidi lõpule aastal 1890. Võit koolid allusid vene haridusministeeriumile, neid kontrollisid vene inspektorid ja tuba esimesest klassist peale hakati õpetama vene keelt. Kolmandas klassis pidi tuba kogu õpetus väime vene keeli, ainult usuõpetuse ja emakeele tundides lubati tarvitada eesti keelt. Samuti algas kihutustöö kreeka-katoliiku usu levitamiseks ja venestuse propaganda eesti ajalehtedes.

Sellele püüdele: venestada eesti rahvas, astub teravalt vastu Tartus ilmuv "Postimees", mille toimetajaks oli noor ja energiline õigusteadlane Jaan Tõnisson, kes ütles: "Olgugi meie rahvas väike, kuid ta on ometi rahvas." Tõnissoni toetas Volga-Jaani kirikuõpetaja Villem Reiman. Nad koondasid enese ümber palju noori eestlasi, kes rahvuslikus vaimus asusid tööle. Jälle nõuti emakeelset haridust ja rahva majandusliku seisukorra parandamist.

Tartu kõrval teiseks rahvuslikuks keskuseks kujunes Tallinn, kus noor õigusteadlane Konstantin Päts hakkas välja andma ajalehte "Teataja", millest kujunes üsna varsti Põhja-Eesti juhtiv ajaleht. Ka nõudis Päts eestlasile suuremaid õigusi linna- ja maaomavalitsuses. Esimeseks saavutuseks selles osas oli eestlaste võit aastal 1904 Tallinna linnavolikogu valimistel, kus nad said suure enamus.

Mõrad venestusse - ja üldse vene poliitikasse - lõi 1905. aasta revolutsioon. Nõuti isevalitsusliku riigikorra piiramist, kodaniku vabaduste

maksmapanekut, eestlaste maa ühendamist üheks kubermanguks, emakeelset algharidust, eesti õppekeelega koolide asutamise vabadust, maata inimestele maa muretsemist ja tööpäeva lühendamist.

Revolutsiooni mahasurumiseks pandi maksimaalne sõjaseadus ja maale saadeti karistussalgad. Ka hakati otsima juhtivaid tegelasi ja neid surma mõistma. Paljudel neist läks korda välismaale põgeneda. Ka Konstantin Pätsil, kes siis mõisteti tagaselja surma. Kõrku tapsid siis karistussalgad Eestis üle 300 inimese ja sõjakohutud mõistsid surma ligi 500 inimest.

Need ohvrid, mis siis toodi, ei olnud siiski asiatud. Juba aastal 1906 anti määrus, mille järgi võidi asutada erakooli, kus õppekeeleks võis olla eesti keel, ainult vene keelt, vene ajalugu ja vene maateadust tuli õpetada vene keeles. Selle määruse põhjal hakati asutama emakeelseid keskkooli ja kõrgemaid algkooli. Esimene selline emakeelne keskkool oli Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlastegümnaasium, mis asutati juba sama aasta sügisel Tartus. Samuti võidi siis asutada Eesti Kirjanduse Selts ja Eesti Rahva Muuseum. Ka avati Tartus uus teatrihoone "Vanemuine" (1906) ja noorema põlve uuendusmeelsemaist haritlasist, esmaajoones kirjanikest moodustus "Noor-Eesti" rühm, mille juhtivamaks tegelasiks said luuletaja Gustav Suits ja kirjanik Friedebert Tuglas.

"Estonia" teater Tallinnas

Rohkem kui tuhande aasta jooksul on välia-
 viinunud eesti rahva ürgne igatsus - harida ra-
 hus ja vabaduses oma põldu ning purietada oma me-
 rel. Aga agressiivsed naabrid on selleks vähe või-
 malusi andnud. Aialoo jooksul on sõda väga palju
 kordi veerenud Eesti pinnal.

Üle kahe tuhande aasta, nii muistsel kui ka
 aialoolisel ajal, on Eesti saatust ja kultuur olnud
 seotud Euroopa, hilisemas järgus eriti Skandinaa-
 via kultuuri ja saatusega. Sadu aastaid kestnud
 võõrad ülemvalitsused ei suutnud kustutada eesti
 rahva omapära ja taastada algupärase kultuuri-
 loomingu viinumist, Tsaari-Venemaa ülemvalitsus,
 mis kestis kaks sajandit, ei suutnud väärata selle
 euroopaliku ilmet ega protestantlike traditsi-
 oone.

Vello Pekomäe: Eesti pildis ja sõnas.

Ajalärku saajandi algusest kuni revolutsioonini aastal 1917 võime nimetada Eesti Hommikuks. See oli rahvusliku tõusu aeg, mis lõi soodsad eeldused Eesti Vabariigi sünnile. Ka põllumajanduses toimus murrang - selle ümberorienteerumine karjamaidanduse suunas. Suuri teeneid karjamaidapidamise ja põllumajandusliku ühistegevuse alal on Jaan Tõnissonil, kes oli pikemat aega Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks. Piima ja selle saaduste müügi asutati bulk era- ja ühispiimatallitusi. Lisaks asutati aastal 1903 esimene eesti pank: Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisus.

Sellesse ajalärku, meie rahva hommikusse, langeb ka Eesti linnade kasvamine ja nende viire eestistumine. Samuti kasvas rahvaarv linnades sellel perioodil mitmekordseks. Nii - näiteks - oli Tallinnas elanikke aastal 1910 - 91 000, aastal 1914 aga juba 131 000.

Eriti oluline on - sellel ajalärgul loodi eesti rahvuslik ideoloogia: olla vaba - ja ise pehmees omal maal. Selle mõtte sõnastasid ja avaldasid Villem Reiman ja Jaan Tõnisson, kes võitles otsustavalt võigi nähtuste ja voolude vastu, mis eestluse rahvuslikku ühtsust, ta elutaset või -õigust võisid kahjustada. Kui aastal 1917 puhkes Venes teine revolutsioon, oli Tõnisson üks esimesi, kes nõudis eesti rahvuslikule alale omavalitsuse kindlustamist.

See võit - ja võgu meie hariduselu ning vaimse kultuuri süvenemine - oli aluseks, et aastal 1917 võidi unistada juba riiklikust iseseisvusest. Ettevalmistused selleks algasid aastal 1869, kui algus toimus esimene eesti laulupidu, ja lõpsid siis, kui algas Vabadussõda. Need viiskümmend aastat tähendavad eesti kui rahvuse ülestisünni aega, mitte ainult aastad 1917 - 1920, nagu mõned on arvanud. Nii "ka ainult seetõttu, et see rahvas oli sündinud normaalselt oma sotsiaalsete ja kultuuriliste arenguseaduste kohaselt, kuigi viirtempos, võis soodsa olukorra tulles äkki otsekui üle öö sündida ka tema riik. Ka selle juured on imenud jõudu aastakümnete ja -sadade mullast, kuigi ta õie lahtipühkimine kõrvaltvaatajale võis tunduda ootamatu imena."

. XIII

Eesti iseseisvuse sünn

24. II 1918

~~Konstantin Päts~~

Konstantin Päts

Ei mingisugust kokkulepet kommunistidega. Jõuga ja relvaga vastu igasühele, kes tungib vägivallaga Eesti pinnale. Parema auga langeda võitluses, kui sattuda enamlaste metsiku vägivalla alla ja niikuinii hävida. Meil on õigus vaba rahvana vabal maal elada. Meie püha kohus on oma maad kaitsta. Võik mehed idarajale - vastu viletsuse ja orjuse vandidele.

Konstantin Päts: Võnest Ahtisele Valitsusele

Suvel 1914 puhkes I Maailmasõda. Vastamisi seisisid taas Saksamaa ja Venemaa. Peotatiaks poolteks oli Venemaa, kus lisaks kõigele muule veebruaris 1917 puhkes revolutsioon. Keiser Nikolai II sunniti troonist loobuma. Moodustati Ajutine Valitsus, kes pidi maad juhtima niikaua, kuni kokku astub Asutav Kogu ja määrab kindlaks riigikorra. Ajutise Valitsuse kukutasid enamlased (=kommunistid) oktoobris 1917. Nad lõpetasid sõja Saksamaaga ja lubasid sellel järgmise aasta veebruaris okupeerida kõik Läänemeremaid.

Niipea kui Venemaal moodustati Ajutine Valitsus, hakkasid eesti tegelased nõutama ka Eestile omavalitsust. Selle nõude toetamiseks korraldasid Petrogradis (nüüd - Leningrad) viibivad eesti sõjaväelased ja eraisikud rongväigu läbi linna. Sellest võttis osa umbes 40 000 isikut, neist ligi 15 000 sõjaväelast. Selle tulemusel kinnitati Eesti maaomavalitsuse seadus, mille alusel 11. ja 12. mail 1917 toimusid Maapäeva valimised. Samuti hakati eesti sõdureid koondama ja rahvuslikke väeosi korraldama. Nii loodi eesti diviis, mille ülemaks kutsuti alampolkovnik Johan Laidoner.

Kui Venemaal enamlased haarasid võimu, Eestis Maapäeva (teise nimetusega: Eesti Ajutine Maanõukogu) erakorralisel koosolekul 28. novembril 1917 võeti vastu otsus, et kõrgeima võimu kandjaks Eestis jääb Maapäev, kelle korraldusi tuleb kõigil täita, kuni rahva poolt valitav Eesti Asutav Kogu kokku kutsutakse, kes riigivormi määrab lõplikult kindlaks. Seega oli Eesti asunud iseseisvuse teele.

Varsti järgnes oktoobrirevolutsioonile rahu sõlmimine enamliku Venemaa ja Saksamaa vahel. Selle lepingu kohaselt pidid vene väed Eestist lahkuma ja Saksamaa pidi okupeerima Eesti. Selle tõttu tegutseti ka Eestis ruttu, et saaks enne iseseisvus välja kuulutada, kui saksa väed sisse tulevad. Ka saadeti välisriikidesse Jaan Tõnissoni juhtimisel saatkond, kes pidi teistelt riikidelt Eesti iseseisvusele tunnustust nõutama.

19. veebruaril 1918 Maapäeva Vanematekogu kinnitas iseseisvuse manifesti. Selle kohaselt 24. veebruaril (Pärnus juubel 23. veebruari õhtul) kuulutati Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Korraldava võim anti Päästekomitee kätte, mille liikmeiks olid: V. Päts, J. Vilms ja K. Konik.

ARHIIVIMUSEUM
PÄRANÕU
TALLINN

Manifest

Õigile Eestimaa rahvastele

24.veebruaril 1918 toimus Tallinna Reaal-
 voolis Päästekomitee koosolek. Sellel koosolekul
 moodustati Eesti Ajutine Valitsus. Peaministriks
valiti Konstantin Päts. Umbes kell 11 P. Päts
 väljus majast ja luges maja ees "Manifesti kõigile
 Eestimaa rahvastele" sõdureile ja kottutunud rah-
 vale ette. Rahvas paljastas pead ja sõjaväeorkester
 mängis "Mu isamaa, mu õnn ja rõõm." See tähendas
 Eesti Vabariigi sündi.

Parajasti jõuti hümniga lõpule, kui ilmu-
 sid esimesed saksa sõdurid-ratturid. Saksa väed
 tungisid Eestisse kahes suunas: Riia poolt ja Eesti
 saartelt - Saare- ja Hiiumaalt, milled nad valluta-
 sid juba oktoobris 1917. Sissetung Eestisse algas
 19. veebruaril - ja paari nädalaga sattus kogu
 Eesti Saksa võimu alla. Eesti väeosad saadeti laia-
 li ja pandi maksma karm sõjaseadus. Eestis algas
 nn. väsen-keelan ajajärk, mis kestis kuni 1918.
 aasta novembrini, kui pärast Saksamaa kottuvarise-
 mist ja raskeid lüüasaamist läänerindel saksa väed
 meie maalt lahkusid.

Saksa okupatsiooni ajal Eesti Ajutine
 Valitsus käis salaja koos ja töötas põranda all.
 Kuid sellele vaatamata õnnestus sakslastel K.
 Pätsi vangistamine ja tema saatmine vangilaagris-
 se. Päästekomitee liige ja Ajutise Valitsuse kottu-
 minister Jüri Vilms, kes katsus põgeneda Soome, hu-
 kati sääl Saksa võimude poolt.

REPUBLICAN
 LIBRARY
 1918

Kolmeristi tagakambri seinal rippusid kaks mundrit:tuletõrje ja kaitseliidu oma.Need kuulusid Atile,Kolmeristi peremehele,kes siis, kui K.Päts sõitis sini-must-valge lipuga läbi Tallinna ja hoidis oma käes "Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele",seisis sõdurina tema kõrval veoautol. Neist undreist nüüd küll tuletõrje oma oli toredam: läikivad nõõbid,rohkesti karda ja uhke vaskkiiver,mis helendas isegi õõsel. Lisaks oli veel ka selle kuueesine rinnaesine täis aurahasid ja riste,mida jagati meestele meeleheana igal aastal. Kuid Ati,nüüd juba hõbehall,armastas siiski kaitseliidu vormi. See oli pealikumunder: lihtne ja tagasihoidlik. Või nagu Ati ise ütles:see oli kodumaakaitsja vorm,man vere ja tule lõhn. Ati kandis seda peamiselt Vabaduspäeval, 24. veebruaril,kui paraadidel orkestrid mängisid "Porilaste marssi" ja kuulutasid,et "kui kõik on tüdimata tööl,siis lõpp on õõl."

Enne Vabaduspäeva Kolmeristi perenaisel Elol oli palju muret ja töõd:ta kloppis ja puhastas,pressis ja harjas siis kaitseliidu vormi.See oli mitte teenijate,vaid just Elo ülesanne:korrastada munder. Nii tahtis Ati,sest Elo oli ju ka see,kes Vabadussõja ajal rindeõena Paju nurmel sidus Ati haavad ja kandis ta oma turjal mõisa põllukraavist haavatuteveo reele. Sellega neid kahte:Atit ja Elot sidus mälestus sellest ajast,kui võideldi Eesti vabaduse eest.

Ati vihkas enamlaste toorest võimu ja nende ahnet vallutamisiha.Imetles ja austas aga vabadussõjalasi,neid lihtseid talupoegi,kellede kolm põlve kõrvuti:vanaisad,isad ja pojad võitlesid oma eluõiguse,oma riigi iseseisvuse ja eesti rahva vabaduse eest. "agu nüüd kaitseliidu vormil,nii puudus ka tookord nende mundril igasugune kard ja kuld. Samuti olid tookordsed sõdalased väärt mehed:mehised ja kindlad ning kui vaja,ka karmid,mille juures Ati alati,kui ta kõneles Vabadussõjast,kinnitas,et see võitlus oli igati ilus ja meestele vääriline.

See oligi vist põhjus,et Ati nii väga armastas oma sõjamehe vormi. Ta imetles - ja austas seda,mille juures see imetus,austus ja armastus kaitseliidu vormi kaudu kuulus kodumaale.Kuulus Eesti Vabariigi loojaile:Pätsile,Tõnissonile,Laidonerile,Kuperjanovile,Irvele ja teistele. Kui Ati neid meenutas,ta ütles,et sarnased peaksid olema kõik eestlased:kindlad,aktiivsed,ausad ja ennastsalgavad. Ka Ati ise kuulus nende hulka - ja selle tõttu ta ka nagu sündis ümber kaitseliidu vormis,sest seda vormi kandes ta taas tundis,et kodumaa kutsub. Ka kinnitas ta siis rinda Vabadusristid,mis muidu kogu aasta rippusid kodualtaril,sest need olid ju mehetegude märgid - ja nii igati pühad.

Vabaduspäeva puhul Ati sõitis alati maalt linna:kaitseliidu vormis ja Vabadusristid rinnal. Nagu ta ütles:aukõlalisisena paraadile, mis oli meie meeste isamaa-armastuse demonstratsioon. Nooremale põlvele aga isamaa ja vabadus oli siis niisama endastmõistetav kui leib luual:see pidi olema - ja see oli.Selle tõttu vahel ka unustati,et peame tänulikud olema isadele selle eest,mis nad olid meile annud võideldes ja kannatades,olles valmis ohverdama oma elu.

Paraadil aga kõik muutus:sõõl tuksatas ka midagi noorte südameis,kui nad nägid eesti sõjaväe ja kaitseliidu sirget rivi,mõne riigimehe auvääärset nägu - või vana Atit marssimas koos nendega,kes kord võitlesid Eesti iseseisvuse eest.Ja siis mitte ainult ei aimatud,vaid tunti ja teati,miks Ati - ja kõik meie isad - armastasid nii väga Eestit ja eesti mulda.

Vabaduspäev ise:see oli kesk talve külmal ajal.Alati siis aknaklaasid olid jääs - ning kogu loodus põhjamaiselt karge ja karm,nagu me ise.Samuti ka puhas,valge ja sätendav.Kui astusime majast tänavale,läksid silmad kohe kirjuks:kõik kohad olid täis sinist ja musta ja valget - ning lipp oli lipus kinni.Ka kutsusid siis pillid. See oli meie kaitseliidu orkester - ja tema taga suur maleva.Kõik kõrvuti:vanaisad ja pojad.Nagu Vabadussõja päevil rindel. Sellega see oli meie uks minevikku,kust ka nüüd meie jaoks "kerkib vaimu õige valgustus ja kaljuvalla isamaale vabadus."

XIV

E e s t i   V a b a d u s s ô d a

1 9 1 8   -   1 9 2 0

- 28.XI 1918   Vabadussõda algus
 7. I 1919   Eesti väed alustavad
              üldist vasturünnakut
 14. I 1919   Tartu vallutamine eesti
              vägede poolt
 30. I 1919   Paistu lahing
 23.IV 1919   Asutava Kogu kokkusa-
              mine
 23.VI 1919   Võnnu lahing
 2.II 1920   Tartu rahu

Vindral Johan Laidoner

See oli suur vangelastegu - oma vaba-
 duse eest võitlevast eesti rahvast, kus
 eesti mehed relvaga käes, raskeis lahinguis
 võitsid suuresti ülekaaluvad vaenlased ja
 viisid nii täide endi ja oma esivanemate
 unistused ning lõid Eesti Vabariigi

Vindral Johan Laidoner - Eesti sõjavägede
 Ülemjuhataja Vabadussõjas

11. novembril 1918 astus Eesti Ajutine Valitsus taas ametisse. See oli raske aeg, sest riigil puudus raha, ametiasutused olid korraldamata ja rahval puudus toit. See oli olukord, milles valitsusel tuli asuda tööle. Kõigepealt hakati korraldama riigivaitset: moodustati vaitseliit ja kuulutati välja rahvaväe vabatahtlik, hiljem sundus lik mobilisatsioon. Ka relvi oli vähe, riidevarustust ei mingisugust: mõned tulid oma harilikus erariides, teised kandsid vene väest saadud vormi.

I

Kohe sakslaste järel tungisid Eestisse venelased. Nii algas 28. novembril 1918 Eesti Vabadussõda. Juba 29. novembril punased vallutasid Narva. Et meie väeosad olid halvasti relvastatud ja korraldamata, langesid üksteise järel venelaste kätte ka Rakvere, Võru, Valga ja Tartu. Ning 5. jaanuaril 1919 oli vaenlane veel umbes 30 km Tallinnast eemal.

Sellel kriitilisel ajal asus polkovnik Johan Laidoner, kes 23. detsembril määrati vägede ülemjuhatajaks, vastupanu korraldama ja vastulöövi organiseerima. Tal õnnestus inglise laevastiku toomine Tallinna alla ja abivägede nõutamine Soomest. Inglise võtsid merel kinni kaks Vene sõjalaeva ja andsid need üle Eestile. Neist said meie sõjalaevad - "Lennuk" ja "Vambola".

7. jaanuaril 1919 algas ülemjuhataja käsul üldine pealetung. Eriti sihid olid noored: kooliõpilastest õppursõdurid, kes, nähes isamaad hädaohus, lätsid oma õpingud pooleli ja ruttasid vaenlasele vastu. Nii võitlesid neli põlve kõrvuti: vana-vanaisad, vanaisad, isad ja poisid.

Sellel vasturünnakul oli määratu edu: kiiresti vabastati maa enamlaste võimu alt. Viru rindel vallutati tagasi Tapa, Rakvere ja juba 18. jaanuaril Narva. Lõunarindel vallutati kiirlöögiga 14. jaanuaril Tartu ja pärast meeleheitlikku Paju lahingut 1. veebruaril ka Valga. Veebruariku esimesil päevil langesid eesti vägede kätte ka Võru ja Petseri. Sellega ka 24. veebruariks 1919, esimeseks Eesti Vabariigi aastapäevaks, olid Eesti piirid vaenlastest vabad.

Neist lahinguist võtsid osa kõik meie uued väeosad, milledest suure kuulsuse omandasid soomusrongid, Kuperjanovi partisanid, Kalevi Maleva ja teised. Vabatahtlikke Soomest saabus üle 2000. Lisaks tuli vabatahtlikke ka Rootsist ja Taanist - kummaski üks kompanii. Taandumisel kommunistid tapsid rahulikke elanikke ja varraldasid nii maal kui linnas võimuhärradekatsideid. Seda sellegipoolest, et anda oma kallaletungile kodusõja ilme ja nii õigustada oma tegevust välismaa ees. Ka oli loodud Narvas mingi kommunistlik Eesti valitsus Eesti Tööraha Kommuuni nime all. See kommuun katsus organiseerida eesti kommunistlikke väeosi, kuid ilma tulemusteta. Eesti sõdurite tõudu ja võitlustahet aitas tugevasti tõsta Ajutise Valitsuse otsus: anda sõjast osavõtnuile maad.

II

Venelaste kõrval suvel 1919 tekkis Eesti-
le uus vaenlane - Saksa Landesveer (=maakaitse). See landesveer sundis Läti valitsuse lahuma, valutas Riia ja tungis siis põhja poole eesti vägede vastu, kes abistasid lätlast võitluses venelastega. Oli karta, et landesveer tahab tagandada ka Eesti Ajutist Valitsust ja seda asendada mõisnike valitsusega. Tekkis kokkupõrge eesti ja saksa vägede vahel, millel järgnes nn. landesveeri sõda.

Kuigi sakslased olid oma tehniliselt varustuselt paremas seisundis kui eestlased, ei suutnud see pidurdada Eesti sõdurite võidutahet. See oli võimetus - lüüa vana vaenlast. Sellegipoolest kui - näiteks - soomusrongidele anti väike landesveeri vastu sõita, ehtisid sõdurid rongi kaseõks-
tega ja sõitsid lauldes teele. Ka toetuseks saadetud Kuperjanovi partisanid hüppasid rongist välja ja ruttasid kobe lahingusse. Otsustavalt löödi landesveeri 23. juunil 1919 Võnnu all. Seda päeva mälestame Võidupühana. Eesti väed tungisid siis kuni Riiani, kus 3. juulil sõlmiti vaherahu. Nii olid siis Eesti väed näidanud, et nad iaksavad mitte ainult oma maa iseseisvust kaitsta, vaid ka naabreid abistada. Võitlust Landesveeri vastu juhatas kindral Ernst Pödder.

Sõja ajal valiti - ja astus kokku Eesti Asutav Kogu: 23. aprillil 1919. Asutav Kogu võttis vastu Põhiseaduse ja Maaseaduse. Ka lõpetati aastal 1919 sõda. Kui kõik venelaste pealetungid Narva rindel nurjusid, viirutati 31. detsembril vaherahu alla Eesti soovide kohaselt. Rahuläbirääkimised ise kestsid veel ligi kuu aega. Vaherahu algas 3. jaanuaril 1920. Seda silmapilku mälestasime Eestis igal aastal väikse leinaseisakuga, mis kestis kolm minutit. Rahu sõlmiti 2. veebruaril 1920 Tartus. Eesti rahusaatkonna juhtiks oli Jaan Poska. Tema viirutas ka Eesti poolt alla rahulepingule, mille kirjutas Nõuk. Vene ütles end igavesti Eestist lahti, tunnustas ta iseseisvaks riigiks ja maksis Eestile sõjakahikutasuna 15 miljonit rubla vallas, mille juurest Tartu rahust peale võis Eesti täieõiguselise liikmena teiste riikide peres korraldama hakata oma sisemist elu.

ANIMOBRA
MUSEUM
TARTU

Pärast Tartu vallutamist - 14. jaanuaril 1919 - Eesti väed tungisid hoogsalt edasi. Vahel nädala jooksul vabastati Elva, Rõngu, Palupera ja Puva, kust rüübiti edasi Priipalu-Ala suunas, sest Kuperjanovi taktika oli: vaenlasele ei tohi anda puhkust ega võimalust sõdade lõundamiseks, vaid hoop pidi ärgnema hooile. Sihiks oli: vabastada Valga. Selleks õhutas Julius Kuperjanov mehi tändrel, nagu noori koolis, sest ta oli elukutselt kooliõpetaja, oma eesküüga, tormates vahel tiheda kuulivihma all otse punaste sekka, et neid hävitada.

Kommunistid kõnelesid partisanest kui kuradeist, kellel ei ole närve. Nad kartsid neid vapraid surnupealuu-sõdureid. Ka kasutas leitnant Kuperjanov alati soodsat silmapilvu. Nii ta leidis korra ühe langenud venelase tuurest punase lipu. Ta tõstis selle pea kohale ja hakkas lehvitama. Nagu märguande peale punased lõpetasid lastmise. See võimaldas Kuperjanovil segipaisunud lahingurivi korraldamise - ja siis vaenlase lõõmise.

Üks raskemaid ja verisemaid lahinguid Eesti vabastamisel toimus 30./31. jaanuaril 1919 Valga lähedal Paia mõisa all, kus ka partisanide juht leitnant Julius Kuperjanov sai surmavalt haavata. Punased tahtsid siin anda eesti vägedele ootamatu ja otsustava löögi, et peatada meie edasitung. See katse neil ebaõnnestus, tänu partisanide ja Soome "Põhja poegade" vereohvrile, mis neil siin tuli vanda.

Partisanid olid kurnatud ja väsinud, sest Elvast alates nad olid vahetpidamata lahinguis. Kui Soome "Põhja poegade" rügement tahtis ühenda tormata lahingusse, et Kuperjanovi meestele võimaldada puhkust, siis ütles Kuperjanov: "Partisanid on seni igal pool olnud esimesed ega taha nüüdki sappa jääda."

Selle lahingu kohta loeme vanast partisanide rindekroonikast, et "lumi tuisles ja kees kuulidest partisanide ümber, kes lagedal väljal rüübisid Paia mõisa poole. Mõis kõrgel mäel ilusate tugevate betoonehitis- tega nagu avatles partisaane rünnakule. Aga sügavate kraavide ja müüridega piiratud mõisa puistid ning aiad olid ka parimaks kaitsepositsiooniks vaenlasele. Säält võis lagedalt väljalt ründajaid halastamatult niita kuulipilduja- ja püssitulega." ~~Kui partisanid õnnestus tungida mõisa, avati~~

Kui partisanid õnnestus tungida mõisa, avati neile kohutav risttuli. Seda kolmest küljest. Lisaks tulistasid raudteelt mõisahooneid kaits punaste soomusrongi ja Valga pool mürisid rohked patareid. Tiheda pommituse ja rohkete kaotuste tõttu tuli mõis anda tagasi vaenlasele ja asuda uutele seisukohtadele.

Vastamata sellele, et punased olid mitmekordses ülevaalus ja uusi kolonne vooris pidevalt uude, rääkimata kuulipildujaist, mis punaste poolt hiivati isegi puude otsa, puhkes 31. jaanuari varahommikul sõjantants uuesti. Kuperjanovi sihiks oli: vallutada taas mõis. Vastas olid siin vaenlase peajõud. Et mitte aega kaotada, saatis Kuperjanov isegi supikatlad tagasi, üteldes, et "võtame enne mõisa ära, siis teeme Valgas ühe kõvema lõuna." Ka mehed olid sellega nõus, vaatamata sellele, et nad olid juba 36 tundi ilma söömata.

See oli külm, selge ja päikesepaisteline talvepäev, kui partisanid meeter-meetrilt pinda võites lähenesid mõisale. Väsi üle pea visates püünes mehi silmili lumme, langes ja äi lebama. "Purourseid laike värvus puhtale lumevaibale. Isamaa poegade soe veri sulatas kodumaa külma lund", beldakse kroonikas.

Lahingu hingeks ja juhiks oli Kuperjanov, tema abiiks - ja asetatitiiks ta langemise korral - leitnant Piip. Et mehi julgustada, liikus Kuperjanov püsti nende vahel, nagu polekski vaenlase kuulid tema jaoks kardetavad. Ka äättis ta tähele panemata meeste hoiatused, kes manitsesid, et ta heidaks maha. Püsti lahingus olid partisanid teda näinud palju, palju korra. Selle tõttu teda ka imetleti, räägiti legendaarseid lugusid ja usuti, et temale ei hakkagi kuul.

Paia mõisa all aga see juhtus siiski: Kuperjanov varises lumme, sest ta oli saanud surmahaava kopsudesse ja neerudesse. Ta kanti lahinguväljalt - vinguvate kuulide all sidumispunkti ja saadeti säält Tartu haiglasse, kus ta suri 2. veebruaril 1919.

Kulutulena liikus see teade: Kuperjanov raskest haavatud, mööda ahelikke edasi. Kuid see ei pidurdanud partisaane, vaid virgutas. Kui lõppesid padrunid, siis pidi aitama täht. Ka oli lastemoona otsalõppemine põhjus, et tuli anda käsklus: "Edasi! Tormi!"

Lahingu lõpu-aasi kohta loeme rindekroonikast: "Partisanid sööstsid vaenlase kallale. Rinne segunes võitlevaks inimmassiks. Tõusid löögiks missipärad ja täigid, põrkasid raginal kokku relvad. Hõiked, varied, oiged, saiatamine, üksitüd paugud... Vaenlane pani alul visalt vastu, kuid tugev rünnak korraga vahelt poolt sundis siis teda taanduma. Segilöödud vaenlane põgenes Valga poole."

Sellest kangelaslikust heitlusest: lahingust Paju nurmel - ja leitnant Julius Kuperjanovi surmast on möödunud nüüd juba üle nelikümne aasta. Kuid ka nüüd auvartuses, imetluses ja tänus mälestame seda sündmust ning seda suurt ohvrit: äтта oma elu isamaa ja rahva eest. Me teame, et see on suurim, mida inimene võib anda. Ilma selle ohvrita ei saaks me kõnelda Eesti Vabariigist - ja ilma selle ohvrita ei oleks ka kindral Laidoner saanud ütelda (29. mail 1919), et "Vabariigi sõjavägede ja laevastiku nimel on minul au teatada Asutavale Kogule, et Marienburgi vallutamisega on vaenlane täielikult Eesti piiridest välja aetud ja meie maa lõplikult vaenlastest puhastatud." Samuti võis ka siis, pärast Paju lahingut, Eesti sangarlik maleva vaadata tagasi oma uhkele võiduteele, kus word avaldus laulus lahingusse tormavate sõdurite soov, et

"saa vabaks, Eesti meri,
saa vabaks, Eesti pind,
siis tuisu ega tormi
ei karda Eesti rind."

PEEDAR
ARHIIV
KIRJUTUS

O m a r i i k l u s e   õ n n e a a s t a d

1 9 2 0   -   1 9 4 0

Moodne eesti talu

Eesti riik on loodud ja on olemas eesti rahva enda kasude pärast. Ei ole kedagi teist maailmas, kes saaks vaitsta ja hoida seda vara, mida meie oleme kogunud, kui Eesti riik seda ei teeks. Ei ole Eestis ühtegi elukutset ega rahvarihti, kelle käsi võiks hästi väia, kui Eesti riigi käsi halvasti käib. Seepärast ei ole eesti rahval siin maailmas kedagi muud, kelle peale loota ja kelle poole hoida, kui ainult oma riik.

K. Pats: Võidupüha lühitus aastal 1940.

Asutava Kogu ülesandeks oli riigi põhi-seaduse väljatöötamine. Põhiseadus võeti Asutava Kogu poolt vastu 15. juunil 1920. Põhiseaduse järgi oli Eesti iseseisev demokraatlik vabariik, kus riigivõim oli rahva käes. Riigivõimu teostas rahvas hääleõiguslike kodanike kaudu. Hääleõiguslikud olid kõik naised ja mehed pärast seda, kui olid saanud 20 aastat vanaks. Neil oli õigus valida Riigikogu liikmeid, nõuda, et seadus pandaks rahvahääletusele ja õigus ka rahvahääletusest osa võtta. Seadusandlust teostas Riigikogu, millel oli 100 liiget. Täidesaatev võim oli Vabariigi Valitsuse käes, kelle kutsus ametisse Riigikogu. Ülem kohtuvõim kuulus Riigikohtule.

Aluseks meie majanduslikule elule sai maareformi teostamine. Vastavalt maaseadusele võis mõisad riigistati, mõõdeti taludeks ja jagati rahvale välja. Eeskätt said maad Vabadussõjast osavõtnud sõdurid, kellele teeneid oli hinnatud Vabadusriistiga; seejärel anti maad teistele sõdureile ja maatameestele. Riigistatud mõisate eest makseti nende endiseile omanikele tasu.

Maareformiga loodi 56 000 uut talu ja korraldati ligi 24 000 mõisamaadel leidunud renditalu, mil viisil tekkis ümmarguselt 80 000 uut iseseisvat taluperemeest ja parandati umbes 360 000 inimese elutingimusi. Ka osutati suurt tähelepanu maaparandusele ja uudismaade ülesharimisele. Üldse võib iseseisvuse ajal ülesharitud uudismaa pindala hinnata umbes 150 000 ha peale, mis vastab umbes kahe väiksema maakonna pindalale. Harati ka suuremal määral kasutama kunstväetist ja soetama moodseid põllutööriistu ning -masinaid. Võige selle tulemuseks oli, et toiduteravilja saadi iseseisvuse aja lõpul 50 % enam kui I Maailmasõja eel. Enne iseseisvuse aega veeti meil vilja sisse, et rahvast toita, iseseisvuse aja lõpupoole aga veeti seda välja.

Põllunduse kõrval arenes hoogsalt ka karjandus. Iseseisvuse aja lõpul sai eesti talupoeg umbes 50 % oma rahalisist sissetulekuist piimast. Piim töötati esmaajoonos ümber võiks, mis oli sealiha ja munade kõrval üks tähtsaimaid väljaveo-aineid.

Üheks jõukuse aluseks oli eesti põlevkivi, mille tootmiseks asutati kaevandused ja

60
õlivabrikud, kus põlevkivist saadi petrooleumi, ben-
siini, kütte- ja määrdeõlisisid. Õlivabrikute toodang
tõusis nii suureks, et see kattis kõik kodumaa tar-
viduse ja jäi üle väljaveoks. Tähtsamad põlevki-
vitööstused olid riigi oma Kohtlas ja "Kiviõli".
Uus tööstus oli ka söesoriiditööstus (Maardus), mis
valmistas kunstväetist ja kanadele söusööta. Lisaks
arenes iseseisvuse ajal ka turbatööstus. Tähtsamad
turbatööstused asusid Ellamaal, Lavassaares ja Uli-
las. Need tööstused varustasid meie kodumaad õige
laialdaselt elektrivooluga. Teistest tööstustest
nimetame metallitööstust, raudteetehaseid, kilevi-
ja puuvillavabrikuid, Lutheri vineerivabrikut Tal-
linnas, Kunda ja Aseri tsemendivabrikuid, paberi- ja
tselluloosivabrikuid jne.

Tõudus tõus peale tööstuse ja põllumajandu-
se toimus iseseisvusaial nii sise- kui väliskauban-
duses, ühistegevuses, laevanduses ja teistel majan-
dusaladel. Iseseisvusaia lõpul oli Eestis kokku
umbes 3000 ühistegelist ühingut ühes 300 000 liik-
mega.

Majanduselu kõrval toimus ka hariduselu
korraldamine. Endise võõrkeelse kooli asemele loodi
emakeelne kool algkoolist kuni ülikoolini. Kuue-
klassilise algkooli lõpetamine oli igale noorele
kohuseks. Algkoolile järgnes keskkool või kutse-
kool, keskkoolile gümnaasium ja sellele ülikool.
1. detsembril 1919 avati Tartus eesti ülikool, Tal-
linnas aastal 1937 tehnikülikool. Kuulutava kunsti
alal asutati Tartus kõrgem kunstikool "Pallas"
ja Tallinnas Riigi Kõrgem Kunstikool. Kõrgemat muu-
sikalist haridust andsid Tallinna Konservatoorium
ja Tartu Kõrgem Muusikakool. Asutati ka palju kutse-
kooli - põllu-, aia- ja käsitöö, majapidamise ja
mitmesuguste muude kutsealade õppimiseks.

Silmapaistvad olid meie saavutused ka tea-
duse, ilukirjanduse ja kunstide alal. Samuti tõusid
teater ja helikunst Eesti iseseisvuse ajal kõrge
tasemeni. Ka olid edukad meie sportlased, kes isegi
olümpiaadidel saavutasid esikohti. See kõik näi-
tab, et eesti rahvas on eluõuline ja väärib ise-
seisvat riiki. Lisaks tõestas Eesti iseseisvusaeg,
et ka ühemiljoniline rahvas täpsab oma vaimset
kultuuri tõsta ja hoida lääne-euroopalisel tase-
mel. Nii lõime kaheümne aastaga kõik selle, mille
loomiseks muial vajati sada aastat.

61

Kuid omariiklusel ei puudunud ka vari -
ida ähvardav rusikas. Juba 1. detsembril 1924 püüdsid kommunistid (= enamlased) Eesti riigivõrda kukutada, oma võimu maksma panna ja Eesti Venega liita. Selleks korraldasid nad salaja mässusalku ja muretsesid relvi. Nende plaan oli - minna kasarmuisesse, sõdurid oma nõusse meelitada või sundida ja siis ühvilise löögiga vallutada kõik valitsusasutused ja raudteestaamad, mille järelle pidi saabuma Venest abi. 1. detsembri ööl asuti selle plaani teostamisele. Mässu ettevalmistajaks ja juhiks oli Jaan Anvelt. 10 - 30-meheliste salvadena liiguti määratud kohtadele, alustati relvadega rünnakuid ja katsuti asutusi vallutada. See plaan aga nurjus. Kõigepeal korraldasid sõdurid igal pool omal algatusel vastupanu ja kihutasid mässulised laiali. Samuti ei läinud võrda ametiasutuste ülevõtmine, ehkki neis segadusi tekitati. Paari tunni jooksul läks sõjaväeosadel võrda mäss maha suruda - ja hommilul algasid kõik asutused tööd õigel ajal. Mässukatse ohvreina langes mõnigi ustav sõdur ja süütu eraisik, teiste hulgas ka teedeminister K. Kark. Mässukatse toimus Tallinnas. Töölised, kellele mässukatse organiseerijad oma plaani õnnestumise suhtes olid pannud suuri lootusi, selle üritusega kaasa ei läinud.

Mässukatse kutsus rahva laiaades hulvades esile üksmeele ja isamaaliste tunnete tõusu. Ühtlasi keelati kommunistlik kihutustöö ja asutati uuesti Kaitseliit.

Aastal 1934 toimus nn. vabadussõjalaste võimuhääramise katse. Ka see katse ebaõnnestus. Riigivanem K. Päts sulges kõik vabadussõjalaste organisatsioonid ja lükkas edasi ka rahva poolt vastu võetud uue põhiseaduse kehtima hakkamise, sest selle põhiseadusega oli riigivanemale (= riigipeale) antud peasegu piiramata võim. Hiljem, aastal 1937, rahvahääletusel vastuvõetud otsusele moodustati põhiseaduse väljatöötamiseks kahekojaline Rahvuskogu, kes töötas välja ja võttis vastu uue põhiseaduse. See põhiseadus hakkas kehtima 1. jaanuaril 1938. Sama aasta aprillis astus kokku ka uus Riigikogu ja valiti esimene Vabariigi president, kelleks sai Konstantin Päts.

1
kõhikõrge pool
80746

XVI

I d a i k k e s

Marie Under

Astun vaikset jõululumist rada
üle kannatanud kodumaa.
Igal lävel tahaks kummardada:
ükski maja pole leinata

Ikka mõtlen neile, kes siit viidi...
Taeva poole karjub nende äng.
Nagu oleksime kõik ses süüdi,
et neil puudub - meil on söök ja süng.

Marie Under: Mureliku suuga

63
II Maaailmasõda tõmbas ka Eesti enda keeris-
sesse. Selle tulemuseks oli algav kannatuste ajastu
ida ikkes. 28. septembril 1939 sõlmiti vastastikku-
ne abistamise pakt, mille kohaselt Nõuk. Liidu väed
asusid Eestis nn. baasidesse ning alustasid nende
väljaehitamist sõjalisiks otstarbeiks. Rahva keske-
nimetati seda ajastut baaside ajaks.

Koos venelaste saabumisega Eestisse elav-
nes ka kohalike kommunistide tegevus. Lisaks algas
novembris 1939 Soome Talvesõda. See valmistas ka
meie rahvale valu ja tekitas samal ajal viha vene-
laste vastu, eriti veel seetõttu, et viimased kasuta-
sid Eestis olevaid baase lähtekohtadena lennuret-
keiks Soome vastu.

Varasuvel 1940⁴⁰ venelased sekkusid ka juba
meie siseasjusse. Nii esitas Nõuk. Liit 16. juunil
meie valitusele noodi, milles meid süüdistati abis-
tamispakti rikkumises. Ka nõuti selles noodis uue
valitsuse moodustamist ja nõukogude vägede sisse-
laskmist Eestisse. Ilma ühegi lootuseta välisabile
ei jäänud meie valitsusel muud üle kui alistuda
ülevõimule.

Nõuk. Liidu vägede sissemarsš Eestisse algas
17. juuni varahommikul. See tähendas nõukogude I
okupatsiooni algust meie kodumaal. Ka võim läks
varsti kommunistide kätte. Selleks korraldati Tal-
linnas ja Tartus Venemaalt sissetoodud punaste ja
kohalike kommunistide poolt, punaarmee tankide toe-
tusel ja Moskva käsul meelevaldused, kus nõuti
viivitamatult uue valitsuse moodustamist. Uue va-
litsuse koosseisu määras Nõuk. Liit.

Pärast uue valitsuse moodustamist sündmused
arenesid kiiresti ja kõik edaspidised sammud astuti
Nõuk. Liidu juhtnööride kohaselt. Vägede ülemjuha-
taja kindral Laidoner sunniti lahkuma, Kaitseliit
ja Naiskodukaitse suleti, relvad korjati ära ja
kõik organisatsioonid lakkasid töötamast. Nende
asele loodi kommunistlikud organisatsioonid. Ka
alustas oma tööd Vene NKVD. Lisaks kuulutati Eesti
"Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks" ja ühenda-
ti Vehmemaaga.

Pärast seda kehtestati Eestis nõukogude
seadused ja määrused ning loodi nõukogude riigior-
ganid. Sellega lammutati üsna lühikese aja jooksul
senine riigi- ja omavalitsuse aparatuur ja asenda-
ti Venemaal kehtiva süsteemiga. Ka algas eestlaste
arreteerimine, küüditamine ja mõrvamine. Suurim küü-
ditamine teostati 14. juunil 1941. Seda päeva pü-

64
hitseme nüüd rahvusliku leinapäevana.

Majanduslikul alal eraalgatus lülitati täitsa välja ja kogu tootmine ning jaotus riigistati. Samuti algas maal talude kollektiviseerimine: kolhooside ja sovhooside loomine. Ka kadusid nõukogude korra ajal kõik demokraatialle omased isiku vabadused ja põhiõigused, nagu isiku- ja kodupuutumatus, usuliste talituste vabadus, sõna- ja trükivabadus, ühinemisvabadus jne. Kogu inimese tegevus oli ette määratud kõigil ühiskonna ja kultuuri aladel marksistliku-leninistliku õpetuse kohaselt ja nii nagu stalinlik liin seda tõlgendas. Iga kõrvalekalldumine sellest liinist tõi eksijale kaasa jälitamise või süüdlase hävitamise.

Analoogiliselt majandusele toimus ka seniste väärtuste hävitamine kultuuri alal ja hariduslikus elus. Koolis ei pandud rõhku mitte enam ainete heale omandamisele ja kõlbelise isiksuse kujundamisele, vaid nõukogude korrale kuuleka orja kasvatamisele.

Nõuk. Liidu poliitika tõukejõuks Eesti vallutamisel oli venelasile juba sajandeid omane võõras-te maade anastamise tung ja nende maade armetu ekspluateerimine, millele nüüd, Venemaa muutudes kommunistlikuks, seltsis veel partei tahe enda missiooni täita ka teiste rahvaste juures. Et seda ülesannet teostada, kasutati terrorit ja vägivalda, mis üldse iseloomulik kommunismile.

Alalised arreteerimised, küüditamised ja massilised tapmised sisendasid eestlasisse hirmu oma elu ja vabaduse pärast. Seetõttu põgenes tuhandeid mehi ja naisi kodudest ja otsis varju metsades. Kaitseks otsiti välja peidetud relvad. Nii tekkis Eestis metsavendlus. Kui 22. juunil 1941 puhkes Saksamaa ja Nõuk. Liidu vahel sõda, alustasid ka metsavennad võitlust kommunistide vastu. Taganedes nõukogude väed röövisid ja viisid kaasa, mis nad suutsid: inimesi, loomi, kaupasid ladudest, äridest ja elumajadest. Mida kaasa viia ei suudetud, hävitati ja süüdati põlema või tehti tarvitamiskõlbmatuks. Linnades terved kvartaalid, maal terved külad ja palju taluhooneid piki punaväe taganemisteid muudeti tuhaks. Selline oli väline pilt, kui Saksa väed tungisid Eestisse. Ka inimeste osas kaotused olid suured: kokku küüditati ja mõrvati umbes 60 000 isikut ehk 6 % rahvastikust. Venemaale küüditati ka Eesti Vabariigi president K. Päts ja sõjavägede ülemjuhataja kindral J. Laidoner.

II Maailmasõja keerises

Rüütliristi kavalier

kol. H. Riipalu

Rahvuse sisemisteks tunnusteks on: ühine keel ja meelsus, ühised kumbed, tavad ja töökspidamised ning põhivaated, teatavad ühised iseloomujooned ja omadused, ühised vaimuvarad ja traditsioonid, ühine võitlus oma maa ja rahva olemasolu eest ning ühine ajalugu. Rahvuse peamiseks välistunnuseks on tema rahvuslipp - see kaunis sini-must-valge, mis lehvis meie vabaduse ja iseseisvuse sümbolina Tallinnas Toompeal, Pika hermanni tornis ja mille kohta selle lipu õnnistamisel öeldi: "Olgu eestimaa täis kuradeid, me lippu nad ei võida."

Koguteosest: Sini-must-valge värvikolmik eesti laules.

See oli suur silmapilk, kui 22. juunil 1941 puhkes sõda Saksamaa ja Nõuk. Liidu vahel. Kõikjal, kus seda võidi, heisati rahvuslipud ja lauldi hümnid. Ka metsavennad koondusid ja organiseerusid metsast välja tulles Omakaitseks ning astusid võitlusse maa vabastamiseks. Samuti asutused ja isikud võtsid võimu üle Eesti Vabariigi nimel ning asusid tegevusse suures osas Lõuna-Eestis, paiguti ka mujal. See laiu rahvahulki ühel hoobil haaranud jõuline liikumine, mida innustas suur optimism iseseisvuse taastamiseks, on eesti rahva ajaloos eriti esiletõstatav nähtus. Lootusi iseseisvusele näis julgustavat ka uuest suunast tulev propaganda, mis samuti kõneles vabastamisest.

Sakslased vallutasid kiiresti Leedu, Lätia ja Eesti ning tungisid kaugele Venemaale. Sellega algas meie maal taas Saksa okupatsiooniaeg, mis kestis kolm aastat. Meie katsed, korraldada ise oma elu, ebaõnnestusid: sakslased keelasid selle. Ka jäeti tähelepanemata prof. Jüri Uluotsa memorandum, mille ta esitas viimase Eesti Vabariigi peaministrina ja ühtlasi presidendi kohusetäitjana suvel 1941, kui maa oli veel võitluse keerises. Uluots nõdis, et kujundataks Eesti valitsus, kellel oleks rahva täielik usaldus. Selle nõude Saksa valitsus jättis täitmata, kujundas aga nn. Eesti Omavalitsuse, mis ei olnud mingis mõttes põhi-seaduslik institutsioon, vaid ainult Saksa okupatsioonivõimu abioorgan.

Kuigi meil puudus iseseisvus ja oma valitsus, eestlased võtsid osa sõjast mitmesuguste üksuste koosseisus, sest see kuulus maa vabastamisvõitluse raamesse ja oli endastmõistetav. Kuid kõigele - ja ka meie abile vaatamata Saksamaa ja ta liitlaste sõjaline edu hakkas järk-järgult vähenema. Samuti sagenesid venelaste õhurünnakud Eesti vastu. Nii hävitati 9./10. märtsi ööl aastal 1944 õhurünnaku tulemusena suur osa Tallinnast. Samuti tungisid suvel 1944 venelased uuesti Eestisse, kus toimusid siis eesti üksuste ja venelaste vahel meeleheitlikud lahingud. Septembris 1944 sunniti sakslased Nõuk. Liidu vägede survele Eestist lahkuma.

Nii II Maailmasõja ajal sõjarinne veeres kaks korda üle Eesti. See kõik külvas hävitust ja surma. Lennurünnakute läbi ja lahingute keerises linnades ja maal hävisid kümned tuhanded hooned. Narva linn muutus täielikult varemetehunnikuks, samuti hävis suur osa Tallinnast ja Tartust. Ka hävisid Eesti suu-

remad tööstused, kümned kirikud, rohkesti haigemaju ning purustati hulgaliselt sildu. Aastal 1944 hävisid sõjategevuses ka teatrihooned: "Estonia" Tallinnas, "Vanemuine" Tartus ja "Endla" Pärnus, mis olid olnud kaunisteks mälestusmärkideks eesti rahva seltskondlikust tegevusest enne riikliku iseseisvuse tulekut.

Kui teha kokkuvõtet kahest okupatsioonist: vene ja saksa omast, siis võime ütelda, et mõlemad olid aadrilaskmiseks eesti rahvale. Maal uute korralduste ja normide tõttu kiratsesid talud, tööstus hävis, ka koolitöö hakkas lonkama ning teaduslik tegevus, kirjandus- ja kunstielu jäi soiku. Lisaks sundis kumbki okupatsioonivõim oma sõjaväkke ja mitme-gustele töödele kümneid tuhandeid eesti mehi. Mõle-mal poolel on tuhandeid langenud võitluses ja taga-la vintsutuses surnud ning samuti tuhandeid inva-liidiks jäänud. 14. juunil 1941 üheainsa öö jooksul arreteeriti Eestis venelaste poolt korraga enam kui 10 000 isikut, kes küüditati väga raskeis tingimustes Siberisse ja mujale Venemaale. Umbes 2000 isikut hukati. Sakslaste poolt arreteeritute ja hukatute kohta puuduvad kindlad arvulised andmed. Igatahes oli ka selliseid isikuid tuhandeid.

Kui venelased uuesti tungisid Eestisse, algas massiline põgenemine. Kõik jäeti: kodu ja vara, et päästa oma elu ja jõuda läänelisse ühiskonda, kus valitseb inimõigusi tagav demokraatlik kord. Sadade kaluripaotide ja laevadega, ilma kartmata tormist merd või hukku merel, valgus eestlasi massiliselt Rootsi ja Saksamaale. Merel hukkus põgenikke suu-rel arvul Nõuk. Liidu õhurünnakuis laevadele ja paatidele kui ka tormide käes. Nii jõudis Rootsi päralt 25 200 (neist 7000 Soome kaudu) ja Saksamaale enam kui 50 000 eestlast. Eestist lahkus ka 6 500 eesti-rootslast. Kõik need on lahkunud ajutiseks ja kindlas usus õigusse, et suveräänne Eesti Vabariik, mis õiguslikult ei ole lakanud olemast, ükskord võ-ra võimu okupatsiooni alt jälle ~~vabaks~~ vabaneb.

Sõda lõppes aastal 1945 Inglismaa, USA ja Nõuk. Liidu ning nende liitlaste täieliku võiduga. Sellest peale eesti rahvas kodumaal on vene võimu ori - igati kommunismi ikkes. Kuid ka selles olukorras ei ole ta säälnud veel kaugeltki ka-tanud lootust oma riikliku iseseisvuse tagasisaa-misele ja paremaile päevadele tulevikus.

ARHIIVIMUSEUM
PÄRILIKU
KIRJASTO

XVIII

A a s t a d   v õ õ r s i l

Eesti laulupidu võõrsil

Nüüd mälestades seiskem palja päi:
mis võet meilt, meenutagem, ja mis meile jäi.
Kõik kaotused ja surma vahesein -
see hoiab püsti meid: meid liidab püha lein.
Me mure-kodu - seiskem selle ees
kui elav müür, nii nooruk, rauk, kui mees.
Arm selle mulla vastu rinnast rinda käib,
kus puhkab meie hõim, kus kasvab meie leib.
Meilt palju võetud - siiski meile jäi
me uhkus, au ning viha: seiskem püsti päi!

Marie Under: Mälestus ja töötus.

Eestlaste arv vabas maailmas ulatub üle 100 000. Sellega umbes sama palju kui oli elanikke omariikluse ajal Pärnumaal koos Pärnu linnaga. Esimese osa eesti pagulasist moodustavad need mehed, kes Vene-Soome Talvesõja ajal salaja Eestist lahkusid, et võidelda koos soomlastega punaarmee vastu ja sel teel tasuda auvõlga, mis Eestil tekkis Vabadussõja aegu soomlaste abi eest. Kui juunis 1940 vene väed okupeerisid Eesti, jäi rahvas paigale, sest okupeerimine tuli ootamatult - ja meile oli siis ka veel tundmatu kommunismi tõelik sisu. Massiline eestlaste põgenemine toimus septembris 1944 - ja saartelt ka veel oktoobris.

Võõrsil eestlased moodustavad kindla rahvusliku ühiskonna - rahva eksiilis (=maapaos). On loodud oma kirik, oma kool ja oma ajakirjandus. Ajalehti ilmub 14. Ka ilmub iga kuu 2 - 3 uut raamatut. Lisaks on loodud mitusada eesti organisatsiooni. Ka jätkab oma tegevust eesti teater. Suvel, peaaegu igal eestlaste asukohamaal, korraldatakse suvepäeva, vahel ka laulupidu, millest võtavad osa tuhanded inimesed.

Selle rahvusliku tegevuse kõrval on loodud kõikjal eesti kodud. Ka majanduslikult eestlased võõrsil on kindlal järjel. Selles osas võidakse avalikult tunnistada: vaeseid meie hulgas ei ole. Ka oleme seni säilitanud oma keele ja kultuuri. See on alus, mis kindlustab õiguse olla vaba ja riiklikult iseseisev, nagu on seda need rahvad ja maad, kus me elame. Kõik see - ja ikkes Eesti - kohustab ka vaba maailma eesti noori: eestluse alalhoiuks, omakultuuriliseks loominguks ning tööks ja tegevuseks oma rahva ja maa kasuks.

Pühitseme võõrsil ka oma riiklikke tähtpäevi: 24. veebruaril Eesti Vabariigi aastapäeva, 14. juunit rahvusliku leinapäevana ja 23. juunil Võidupüha, millal mälestame neid, kes ohverdasid oma elu isamaa hoieldes, ja millega kõigist võitudest ja võitlustest, millede poolest rikas meie ajalugu. Siis heiskame võõrsil ka oma sini-must-valged rahvuslippud ja meenutame, et

ükskord - kui terve mõte -

ükskord on Eesti riik!

RAHVALDUSE
KESKUS

E E S T I   H Ü M N

Mu isamaa, mu õnn ja rõõm,
kui kaunis oled sa!
Ei leia mina ial tääl
see suure laia ilma pääl,
mis mul nii armas oleks ka,
kui sa, mu isamaa!

Sa oled mind ju sünnitand
ja üles kasvatand;
sind tänan mina alati
ja jään sul truuks surmani!
Mul kõige armsam oled sa,
mu kallis isamaa!

Su üle Jumal valvaku,
mu armas isamaa!
Ta olgu sinu kaitseja
ja võtku rohkest' õnnista,
mis ial ette võtad sa,
mu kallis isamaa!

ARHIIV
KIRJANDUS
1944